

DE LICHTE VOORDE

periodiek van de
VERENIGING VOOR OUDHEIDKUNDE TE LICHTENVOORDE

No. 73
april 2018
ISSN: 0927-6688

Bij de afbeelding op de voorkant

Harmonie St. Caecilia gaat voorop in de optocht bij het vijftig-jarig bestaan van de Vrijwillige Brandweer Lichtenvoorde, 1979.

Foto Molendijk, richting Markt

Colofon

De Lichte voorde is een halfjaarlijkse uitgave van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde. De vereniging stelt zich ten doel het onderzoek naar de geschiedenis van de voormalige gemeente Lichtenvoorde in de breedste zin van het woord te stimuleren en te bevorderen.

Redactie: Nic Adema, Henk Hanselman, Frits van Lochem en Arnold Pluimers

Tekstcorrectie: Nic Adema en Antoon Driessen

Eindredactie en vormgeving: Henk Hanselman.

Druk: McWinDo's print- en copyservice, Lichtenvoorde

Adres redactie: info@oudheidkundelichtenvoorde.nl

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan met schriftelijke toestemming van de auteur.

Inhoud *De Lichte voorde* nummer 73

- 2   *Frits van Lochem*
Voorwoord
- 3   *Benno van Lochem*
Harmonie St. Caecilia onder de vleugels van de vakbond Deel 2 1913-1940
- 13   *Bart Overkamp*
Archeologisch onderzoek in Lievelede
- 26   *Theo Withag*
Enkele Achterhoekse emigranten in de VS
- 34   *Sander Hunink*
Toepassing genetisch onderzoek voor genealogie
- 40   *Joop te Brake*
Jodenwerkkamp Lievelede
- 44   *Henk Hanselman*
Antoon Slot, een verzetsheld uit Lichtenvoorde
- 50   *Bertus te Raa*
De verlossing
- 52   *Martin Huinink*
Bekendmakingen door de heer van Lichtenvoorde 1638-1659
- 60   *Cecile Hulshof*
Verslag van de excursie naar Zutphen door de VOL en de OVZ
- 62   *Ben Rendering*
Oproep vanuit het bestuur
- 63   *Gerhard Eppingbroek*
Zoekplaatje

Voorwoord

Dit voorjaarsnummer van de Lichte voorde bevat weer een keur aan lezenswaardige en interessante artikelen. Het verschijnt in de aanloop naar de jaarlijkse herdenking van de oorlogsslachtoffers waarbij dit jaar landelijk aandacht is voor de verzetshelden uit de Tweede Wereldoorlog.

In dit nummer schrijft Henk Hanselman over één van de Lichtenvoordse verzetshelden, Antoon Slot. Dat er in Lievelede, weliswaar vrij kort, een Joods werkkamp heeft bestaan, is niet zo bekend. Joop te Brake, oud-inwoner van Lievelede, geeft ons de nauwkeurige plaatsbepaling van het werkkamp.

Al vele jaren geeft de Harmonie St. Caecilia bij vele heuglijke gebeurtenissen acte de présence en nog nooit werd de geschiedenis van deze vereniging opgeschreven. Benno van Lochem vervolgt zijn beschrijving ervan.

In het verdrag van Malta wordt het archeologisch cultureel erfgoed beschermd, reden waarom tegenwoordig bij een bouwkevel veelal bodemonderzoek vereist is. Zo werd in 2009 aan de Papenweg in Lievelede een opgraving gedaan waarvan de resultaten nog niet in onze periodiek werden gepubliceerd.

Bart Overkamp, bijna afgestudeerd archeoloog, geeft ons een beeld van de opgravingsactiviteiten en de conclusies.

Eind negentiende eeuw trokken veel Achterhoekers, veelal uit armoede, als landverhuizer naar Noord-Amerika om daar een nieuwe toekomst op te bouwen. Nakomelingen van hen zochten vorig jaar de 'roots' van hun voorouders op en brachten een bezoek aan Lichtenvoorde. Theo Withag geeft een overzicht ervan. Onlangs is door Justitie in Limburg een groot DNA-verwantschapsonderzoek gestart naar de moordenaar van Nicky Verstappen. DNA-onderzoek kan ook toegepast worden bij het genealogisch of stamboomonderzoek. Sander Hunink beschrijft in zijn artikel de toepassing ervan in zijn genealogie.

Georg-Ernst, graaf van Limburg Stirum, was van 1635 tot 1661 Heer van Lichtenvoorde. Hij was bevoegd om regels vast te stellen en op overtreding daarvan straf te stellen. Martin

Huinink vervolgt zijn serie 'kerkensprake'.

Tot slot nog het Zoekplaatje van Gerhard Eppingbroek, het verslag van de voorjaars-excursie naar Zutphen van de hand van Cecile Hulshof en een herhaalde oproep van het bestuur door Ben Rendering.

Er is weer door velen een bijdrage aan dit nummer geleverd. Ik hoop dat u er met veel plezier kennis van kunt nemen.

Maart 2018

Frits van Lochem, redactie-coördinator

PS. De redactie zoekt leden die een verhaal of artikel willen delen met anderen door een publicatie. Bedenk dat uw verhaal of het resultaat van uw onderzoek ook voor de lezers van ons periodiek interessant kan zijn. Voor een publicatie kunt u contact opnemen met de redactie of via:

info@oudheidkundelichtenvoorde.nl

Harmonie St. Caecilia onder de vleugels van de vakbond Deel 2 1913-1940

Door Benno van Lochem

Dit is deel twee over de geschiedenis van onze harmonie St. Caecilia. De harmonie beleeft een moeilijke periode vanwege de Eerste Wereldoorlog en de daarop volgende crisis. Veel reden om plezier te maken had de gewone burger niet en men had ook de financiële middelen daartoe niet. Ook de harmonie had geen geld. De vakbond bracht uitkomst door toedoen van de geestelijke adviseur.

Op 3 mei 1914 werd door de Rooms Katholieke Arbeiders Vereniging haar eerste St.-Jozef-patroonsdag gevierd. Na de hoogmis gingen vrijwel alle leden, voorafgegaan door de harmonie St. Caecilia, die voor het eerst keurige uniformpetten droeg, in optocht door de voornaamste straten van Lichtenvoorde. Na een inzamelingsactie in de Lichtenvoordse gemeenschap waren deze petten geschonken aan de harmonie. Eén van de vaste leden van de harmonie in die tijd was Herman Harmsen. Hij werd in 1915 voorzitter van de R.-K. Werkliedenvereniging en nam in die tijd ook het dirigeerstokje van Gert Zonderland over. Onder leiding van Herman Harmsen maakte de harmonie een moeilijke tijd door. Door de heersende crisis rond de Eerste Wereldoorlog was er weinig reden voor feestvieren. Hoewel in 1915 en in 1917 de krant nog spreekt van een vrolijke noot op de kermis, zal dit in de praktijk niet veel voorgesteld hebben. Gedurende de oorlogsjaren bleef Nederland gemobiliseerd om mogelijke schending van de neutraliteit te voorkomen. Veel jongens waren dus onder de wapenen en voedsel en kleding werden steeds schaarser. Voor iedereen was het dan ook een opluchting toen op 11 november 1918 de vrede werd getekend en voor Nederland de oorlogsdreiging tot het verleden behoorde.

We maken kennis met **Herman Josephus Harmsen**. Hij werd geboren op 21 juni 1882 te Aalten en verhuisde op jeugdige leeftijd naar Lichtenvoorde. Hij bleef ongehuwd. De schoenfabrieksarbeider werd in 1913 lid van

de R.K.W.V. Op 33-jarige leeftijd werd hij op 15 april 1915 tot voorzitter van de R.K.W.V. gekozen. De onervaren Harmsen is in het begin nogal voorzichtig met zijn besluitvorming. Niet alleen was hij voorzitter van de R.K.W.V., ook was hij regent van het in 1933 opgerichte St.-Bonifaciusziekenhuis. Als vertegenwoordiger van de Rooms-Katholieke Staatspartij nam hij zitting in de gemeenteraad. Hier kwam hij naar voren – zoals dat door verschillende mensen beschreven werd - als: iemand met een mening met duidelijke motieven en argumenten, die blijk gaven van een edel karakter en een helder verstand; iemand die zijn tegenstanders altijd in zijn waarde liet. Nadat hij door verschil van inzicht als raadslid had bedankt, bleef hij voor anderen in de raad een vraagbaak en zo bleef hij op de hoogte van de gemeentelijke toestanden. Maar, deze heldere geest zat gevangen in een gebrekkig lichaam, dat zijn kracht en sociaal gevoel niet lang heeft mogen dragen. Op 9 augustus 1937 overleed Herman Harmsen. De uitvaart was plechtig. Vanuit het ziekenhuis werd het stoffelijk overschot onder begeleiding van de leden van de R.K.W.V. naar zijn laatste rustplaats gebracht. Onder het gevolg was burgemeester A.J. van de Laar, de voltallige gemeenteraad, de heer H.C. Nijkamp, voorzitter van de Diocesane Bond uit Enschede en verschillende R.K. werkliedenverenigingen met vaandels. De harmonie St. Caecilia speelde tijdens zijn laatste tocht treurmuziek. Dat hij een belangrijk figuur is geweest voor Lichtenvoorde, blijkt ook hieruit dat in 1952 een straat naar hem werd genoemd.

Op 1 juli 1918 wordt er een nieuwe geestelijk adviseur bij de R.K.W.V. aangesteld: pater Vitus Hentzen (werkzaam tussen 1917 en 1925 als kapelaan in Lichtenvoorde), een man met een muzikaal hart die inzag dat er nog veel moest gebeuren bij de harmonie om tot een hoger niveau te komen. Hij komt in 1919 samen met Herman Harmsen op het idee de harmonie om te vormen tot een onderafdeling

van de vakbeweging. De voornaamste reden voor deze inlijving was een tekort aan geld. Daar kwam bij dat veel leden van de harmonie ook lid waren van de R.K.W.V. en dat deze vereniging ook het meeste gebruik maakte van de harmonie. Men kreeg een vaste repetitieruimte in het Patronaatsgebouw. Daar waren voorheen nog geen afspraken over gemaakt. Op 14 april 1920 wordt het eerste bestuur gekozen: voorzitter werd H. J. Harmsen, penningmeester H. Wildenborg, en

de bestuursleden H. J. Koevoets, A. Huinink, A. Kolkman, B. Boschker en pater Hentzen.

Ook het kermiscomité dacht met de harmonie mee. Tijdens de eerste kermis na de Eerste Wereldoorlog (ook wel het Vredesfeest genoemd) werd voor het eerst het Bal-champêtre gehouden.

Foto 1: Het dansorkest van de harmonie St. Caecilia dat tijdens de kermis zorgde voor de muzikale omlijsting van het Bal-champêtre zittend vlnr: B. Oonk, H. Olijslager, J. Rouwhorst, en A. Huinink. Staande daarachter: A. Olijslager en J. Holweg. (Foto Elna 28 maart 1975)

Op de feestweide aan de Dijkstraat werd een grote dansvloer aangelegd. Op het podium speelde voor het dansende publiek het dansorkest van harmonie St Caecilia. Op het patroonsfeest van de R.K.W.V. dat werd gehouden op 27 april 1920 trad de harmonie voor het eerst op als onderafdeling van de vakbeweging. Nadat de leden de H. Mis hadden bijgewoond, ging het in een lange stoet onder muzikale begeleiding van de harmonie naar het verenigingsgebouw, waar een ontbijt stond te wachten. De geestelijk adviseur Hentzen

hield een toespraak waarin hij vertelde dat het hem verheugde weer een harmonie te hebben die zich positief liet horen, maar omdat zo'n harmonie ook geld kost, stelde hij voor om iedere patroonsdag 25 gulden aan de harmonie te schenken. Om de harmonie muzikaal ook naar een hoger podium te brengen, zag Harmsen zelf ook wel in dat hij niet de dirigent was die daaraan de juiste leiding kon geven. Dus werd er gezocht naar een dirigent van formaat. Deze werd gevonden in de persoon van rector Hulshof die in januari 1921 was aangesteld als di-

recteur van het Jongensinternaat in Harreveld. De nieuwe dirigent was een priester, geboren en getogen in Harreveld en zeer muzikaal. Hij was nog maar nauwelijks begonnen aan zijn nieuwe taak of Harmonie St Caecilia won in Eerbeek de eerste prijs in de afdeling marsmuziek. Pater Hentzen, geestelijk adviseur van de R.K.W.V. bedacht in 1921 een reddingsplan om de harmonie een nog beter aanzien te geven. De harmonie kreeg een eenmalige lening van 850 gulden. Hiermee kon zij nieuwe instrumenten die hard nodig waren, aanschaffen.

Foto 2: Herman Harmsen, voorzitter van de R.K.W.V. tussen 1915 en 1937 en dirigent van de harmonie tussen 1915 en 1920. (foto collectie G. Eppingbroek)

Dat het al beter ging met de harmonie blijkt wel uit het nieuwsbericht van 16 juni 1924. De harmonie had de eerste prijs behaald op het muziekconcours in Varsseveld en dit moest gevierd worden met een zomerconcert. Op initiatief van A. Halink werd onder de inwoners van Lichtenvoorde een inzamelingsactie gehouden. In een paar dagen tijd werd 350 gulden bijeengebracht en tijdens het zomerconcert werd dit bedrag overhandigd aan rector Hulshof. Deze was zeer vereerd het cadeau in ontvangst te mogen nemen. Hij wist al een bestemming: *“Hiervoor zal een saxofoon wor-*

de Vervolgens werd door de geestelijk adviseur elk lid van de R.K.W.V. aangespoord donateur te worden van de harmonie. De leden werden verzocht hun familie en vrienden aan te spreken ook donateur te worden om zo de harmonie weer op het goede financiële spoor te krijgen. Als donateur genoot je gratis entree bij de uitvoering van de harmonie. Aangezien de geestelijk adviseur veel invloed had op de leden, werd dit reddingsplan al gauw een succes.

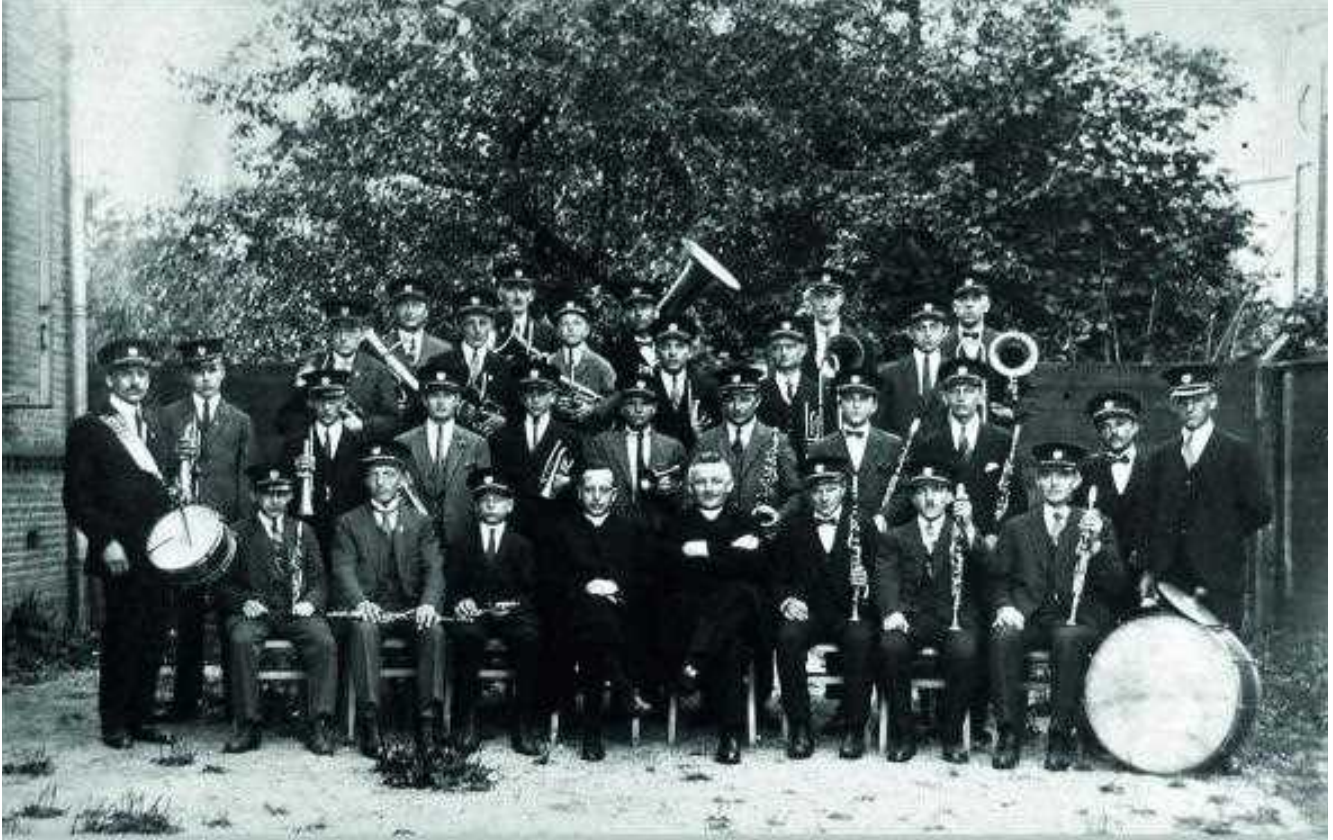

Foto 3: Rector Hulshof uit Harreveld, dirigent van 1921 tot 1930. (foto collectie G. Eppingbroek)

den aangeschaft en van het resterende bedrag zullen er nieuwe uniformpetten worden gekocht”. Aangezien het ledental van het korps was toegenomen waren die petten nodig. De rector zei tevreden te zijn met het vertrouwen dat de burgerij en het bestuur van de R.K.W.V. had in de harmonie, maar dat de weg naar succes, die drie jaar geleden was ingeslagen, nog lang was. Van het overschot aan verkregen rente door de Werkliedenvereniging kreeg de harmonie op 29 april 1924 nog eens 50 gulden overgemaakt. Op 22 november 1925, de patroonsdag van de heilige Caecilia, werd door

de harmonie voor alle Lichtenvoordenaren een gratis concert gegeven uit dankbaarheid voor de geldelijke steun. Daarbij werden de nieuwe instrumenten getoond. Bij het nieuwsbericht erover stond nog een mededeling: *Er schijnt een misverstand te bestaan over het lidmaat-*

schap van de harmonie. Men hoeft geen lid te zijn van de R.K.W.V. om muzikant te worden bij de harmonie. Iedere R.K. inwoner van Lichtenvoorde kan muzikant worden bij deze club, mits hij voldoende muzikale talenten heeft.

*Foto 4: Vol trots toont harmonie St. Caecilia haar nieuwe hoofddeksels die door een inzamelingsactie van de bevolking konden worden aangeschaft. De foto dateert uit 1925 en is genomen achter de oude jongensschool aan de Patronaatsstraat. Op de foto zittend vlnr: Wensink uit Bredevoort, Jan Wieggers, Harreveld, Herman ten Holder, pater Hentzen. Met zijn armen over elkaar rector Hulshof, vervolgens Hendrik Holweg, Gert Lurvink, Tone Huinink. Staande tweede rij vlnr: met trommel Frans van de Mosselaar, Fons Tillman, Jan Sterenborg, Tone Pillen, dan een onbekende, vervolgens Herman Grotenhuis (tegelzetter woonachtig op de Varkensmarkt), Anton Wekking met de aangeschafte saxofoon, een onbekende, Rouwhorst. De kleine man is een onbekende en achter de grote trom staat Bernard Berenschot. Op de derde rij vlnr: Herman Harmsen, voorzitter R.K.W.V., Jan Visser (schilder), Tone Wieggers uit Harreveld, Frans Huinink, Ali Hahné uit Vragender, Olijslager van de Varsseveldseweg, Wensink uit Bredevoort. Met schuiftrombone is Cornelis van Wijngaarden, achter hem koster Herman Wekking en schuin voor hem Jan Rouwhorst en als laatste Antonius Huinink.
(Foto collectie archief gemeente Lichtenvoorde)*

De jaarlijkse donateur/weldoenersavond van de harmonie werd gehouden op 17 februari 1928. In een stampvol Patronaatsgebouw werd een avond vol muziek en toneel gebracht. Er was een speciaal gastoptreden van het bariton-duo Rouwhorst en Oonk. Er was ook een solo optreden van solist de heer Grotenhuis met piston, die op piano werd begeleid door de heer Ormel. Pater Pompen hield een bemoedigende toespraak om vooral in deze moeilijke tijden

de harmonie die nu goed op weg was, te blijven steunen.

Op 8 en 10 februari 1929 hield de harmonie haar jaarlijks concert en tevens werd de jaarvergadering gehouden. Er was een keurig programmaboekje bij gedrukt met daarin de verslagen. Dit was geheel belangeloos gedrukt door de St.-Joseph-drukkerij uit Harreveld. Na lovende woorden van pater Pompen die rector Hulshof noemde als iemand “die geheel belan-

Foto 5: Nogmaals het dansorkest van de harmonie nu in 1926 met vlnr: Bernard Berenschot met trommel Johan Tillmann, Jan Holweg, en Cornelis van Wijngaarden met trombone. Zittend: Jan Rouwhorst en Bertus Oonk. (foto collectie archief gemeente Lichtenvoorde)

geloos de harmonie leidt en nooit moe wordt, en de as is waarop de hele vereniging draait”. Met een gastoptreden van pianist Johan Ormel werd de muziekaftavond begonnen, waarna de piston-, bariton- en trombonesolist, de heren Grotenhuis, Oonk en Rouwhorst, optraden. Het dubbelkwartet onder leiding van de heer Brus trad foutloos op. De harmonie speelde het slotstuk. In de pauze werd de zaal opgevrolijkt met enkele voordrachtjes van de ‘*onovertroffen*’ Cornelis van Wijngaarden. Tijdens de winterconcertavonden van de harmonie op 16 en 17 februari 1930, deed voor het eerst het r.-k. gemengd koor van meester A. J. L. Koperberg mee. Hoewel de bassen wel een beetje zwaarder mochten zijn, werd er door het koor zuiver gezongen en ook het repertoire was goed. De harmonie bracht o.a. de Andante uit de eerste symfonie van Beethoven ten gehore en de Kriegsmarsch der priester aus Athalia

van F. Mendelssohn Bartholdy.

In 1930 neemt meester Koperberg, de hoofdonderwijzer van de R.K. Jongensschool, het dirigerestokje van rector Hulshof over. Anthonius Joseph Leopold Koperberg werd geboren op 15-11-1888. Op 8 juli 1928 werd hij door het kerkbestuur aangesteld als hoofdonderwijzer op de R.K. Jongensschool. Hij en zijn vrouw Maria Catharina Goddijn en hun zeven kinderen betrokken in augustus 1928 het meestershuis aan de Varsseveldseweg nr. 20. Tussen 1928 en 1956 was hij werkzaam aan de R.K. Jongensschool, St.-Jorisschool. Als dirigent heeft hij de harmonie van 1930 tot 1953 geleid. Ook was hij jaren lid van de R.-K. Staatspartij afd. Lichtenvoorde waarvan hij ook enkele jaren de voorzittershamer hanteerde.

Foto 6: Het bal-champêtre orkest uit 1929 samengesteld uit leden van de harmonie. Met klarinet van links zien we Jan Holweg, met schuiftrombone Bertus Knippenborg, vervolgens Johan Tillmann, Bertus Oonk en Jan Rouwhorst. (Foto collectie oudheidkunde vereniging)

Muziekconcoors

Lichtenvoorde

ZOMERKERMIS
met buitengewone attracties.
Groot Rijwielen- en Autopark
nabij den ingang van het terrein.

Zaterdag 25 Juni, Zondag 26 Juni en Zondag 3 Juli. 32 korpsen in alle afdelingen; 1200 muzikan

Op beide Zondagen extra trams en autobussen om het uur vanaf 1 uur tot 11 uur 's avonds.

Vertrek Winterswijk vanaf de Markt. Vertrek Groenlo vanaf de Markt. Vertrek Aalten vanaf het Spoorstation. Vertrek Terborg vanaf het Markt. Vertrek laatste bus en tram om 12 uur 's avonds vanuit Lichtenvoorde naar Aalten, Groenlo, Terborg en Winterswijk vanaf Lichtenvoorde (1

Foto 7: Het bal-champêtre orkest uit 1929 samengesteld uit leden van de harmonie. Met klarinet van links zien we Jan Holweg, met schuiftrombone Bertus Knippenborg vervolgens Johan Tillmann, Bertus Oonk en Jan Rouwhorst. (Foto collectie oudheidkunde vereniging)

Zoals de grote advertentie al laat zien werd er in juni van 1932 een groot muziekconcoors gehouden in Lichtenvoorde. Hier werd veel reclame voor gemaakt in diverse dagbladen. Onder voorzitterschap van G. Lurvink behaalde St. Caecilia in Ulft later dat jaar in augustus de eerste prijs tijdens een marswedstrijd. Hoewel het muzikaal en financieel met de harmonie voor de wind ging, was er binnen het korps

over één ding nog wel een onenigheid. En dat kwam in het jaarverslag van 1934 mooi tot uiting, over het vaandel voor de harmonie. De volgende tekst is letterlijk overgenomen uit de notulen:

St. Caecilia houdt nog steeds haar naam hoog, waar ook feest is, hetzij geestelijk of werelds, iedere keer laat zij haar klanken horen. Zo ook op Den Bosch Katholiekendag en op de meet-

ing te Groenlo en zonder nu andere koren te kort te doen, durven we te zeggen: ons koor geeft een mooi stuk muziek en mag zich in den vreemde gerust laten horen. Wat ons koor nog niet had dat was een vaandel. We hadden het al eerder aangevoerd, doch in Den Bosch met ons bordje (al was dit door Jan Visser prachtig afgewerkt) daar schaamden we ons toch. Meer nog toen een oud-Grollenaar riep: "Lichtenvoorde hef een houten vaandel". De maat was nu vol; van niemand verwachten we smaad en van Grolle al helemaal niet en daarom werd onderweg in de bussen van Den Bosch naar Lichtenvoorde er over gesproken. Vooral in de laatste bus waar Cornelis van Wijngaarden en meerdere musici verzeild waren was het vaandel niet van de lucht. Totdat men in Nijmegen wegens defect aan de motor moest stoppen en in plaats van 12 uur om half 4 in Lichtenvoor-

de aan kwam. Wegens tegenslag en wie onder- vond dit niet is het bij vele woorden gebleven en kwam het niet tot een actie.

Tot zover het verslag. Geestelijk adviseur pater Pompen kwam op het idee verschillende verenigingen aan te schrijven en die om een geldelijke bijdrage te vragen voor de aanschaf van een vaandel. Door de besturen van Longa, de Middenstandsvereniging en Lichtenvoorde Vooruit werd een vaandelcomité samengesteld dat in korte tijd een inzamelingsactie organiseerde en in totaal 280 gulden ophaalde ondanks de crisis. De harmonie met haar kundige directeur meester Koperberg heeft door de 'spontane gave van de gehele bevolking ook van de anders denkenden haar nieuwe vaandel.' Uit deze typische formulering blijkt dat er niet alleen door katholieke organisaties was gedoneerd!

Foto 8: Het eerste vaandel van harmonie St. Caecilia. Hierop is afgebeeld de patroonheilige van de muziek Cecilia (in het Latijn Caecilia). Haar feestdag was op 22 november. Naar deze patrones van muzikanten werden talrijke muziekverenigingen vernoemd. Dit vaandel is gebruikt tussen 1935 en 1979. Hier op de foto met vaandeldrager Jan Weeber (bron: wikipedia, foto collectie W. te Brake)

Foto 9: Een foto uit 1932 ter promotie van het muziekconcours. Links Miep Gleis, rechts Henk Olthof die op latere leeftijd priester werd. De foto is gemaakt in de Beenengang. Wie in het clownspak zat, is altijd een raadsel gebleven. Als u het weet, laat het ons dan weten. (Foto collectie G. Eppingbroek)

Foto II: De harmonie in 1933. Op de onderste rij zittend vlnr.: B. Jacobs, H. Visser, B. Pillen (met klarinet). De rij daarachter gehurkt of op stoel vlnr.: Th. Rack, G. Holweg, J. Rouwhorst, B. Berenschot, A. Koperberg (dirigent), G. Lurvink, J. Holweg, J. Sterenborg, C. van Wijngaarden, H. Grotenhuis en F. v.d. Mosselaar. Derde rij staande vlnr.: A. Huinink, J. Holweg, A. Olijslager, H. ten Holder, J. Holweg, H. Tillmann, B. te Vruchte, H. Olijslager, A. te Vruchte, A. Wekking, Th. Buitinck en J. Hummelink. Achterste rij vlnr.: Th. Wichman, B. Leenweize, J. Visser, H. Harnsen, A. Huinink, A. Hahné, G. Bleumink, N. Hahné, F. Huinink, M. Pashuis, H. Sterenborg en B. Oonk. (Foto Elha 28 maart 1975)

Uit het jaarverslag van 1937 blijkt dat de harmonie St. Caecilia een moeilijk jaar heeft gehad. Zo erg dat zelfs gevreesd werd voor het voortbestaan. Desondanks behaalde zij onder leiding van de heer A.J.L. Koperberg in de concertwedstrijd een mooie tweede plaats. In de marswedstrijd werd zelfs de eerste prijs behaald, met de wisselbeker. In een krantenbericht van 13-4-1938 komen we wat meer te weten over de harmonie. Zo is Bernard Berenschot op dat moment de voorzitter. Jan Holweg bekleedt de functie van secretaris en Jan Sterenborg is de penningmeester, terwijl pater van der Snoek de nieuwe geestelijk adviseur is. Er werd op 10 juli weer een groot muziekfeest (of festival) gehouden in Lichtenvoorde. Verschillende muziekverenigingen uit de omstreken werden hiervoor uitgenodigd. De opbrengst kwam ten goede aan de harmonie, jammer genoeg zat het weer dat weekend tegen of zoals de krant het verwoordde: *De weersomstandigheden waren verre van ideaal. Wel werd tijdens het feest geen regenval geconstateerd, doch de bewolking was vaak dreigend en zal waarschijnlijk menigeen hebben weerhouden de tocht naar Lichtenvoorde te aanvaarden.* De deelnemende korpsen waren Wilskracht uit

Bredevoort, harmonie Zieuwent, muziekvereniging St.-Jan uit Meddo, harmonie Concordia uit Beltrum, het Lievelder fanfarekorps en harmonie St. Caecilia. Na enkele toespraken in het Patronaatsgebouw trokken de muziekkorpsen door de straten van Lichtenvoorde naar het feestterrein aan de Dijkstraat. Achter de openbare school (tegenwoordig Den Diek) werden de marswedstrijden gehouden onder grote belangstelling van het publiek. Tegen zes uur was de wedstrijd afgelopen en begon het bal-champêtre. Op de spiegelgladde dansvloer werd tot laat in de avond volop gedanst. Op 15-7 1938 stond in de krant vermeld, dat het muziekfeest gehouden op 10 juli een flink batig saldo had opgeleverd en dat dit geld ten goede kwam aan de aanschaf van nieuwe instrumenten. Hoewel 1938 een succesvol jaar was en maar liefst 27 maal werd opgetreden was er ook een wanklank te melden. Vier leden van de harmonie waren het niet eens met de muziekkeuze die er gespeeld werd door het korps en wensten niet verder door te gaan. Een kettingreactie bleef gelukkig uit zodat de harmonie ondanks het gemis van deze vier leden wel door kon gaan.

Het comité muziekfeest 1938 voor de ingang van het Patronaatsgebouw in de Patronaatsstraat. We zien op de foto vlnr: Hendrik Wildenborg (kermiscomité), Jan Sterenborg (penningmeester harmonie), Jacob Bakker (bestuur raad van beheer), Herman Olyslager (voorzitter R.K.W.V.), Bernard Berenschot (voorzitter harmonie), vervolgens drie onbekenden en met bolhoed in het midden burgemeester A.J. van de Laar. Naast hem Willem Sterenborg (Gatjan), voor Sterenborg een onbekende en dan F. Westerman (of misschien B. Siebelder). Vervolgens zien we weer twee onbekenden en naast het vaandel staat Jan Holweg (secretaris harmonie). De onbekenden op deze foto zouden ook bestuursleden kunnen zijn van deelnemende verenigingen uit andere plaatsen. Als u wel weet wie ze zijn, stuur ons dan een berichtje. Het maakt het plaatje weer compleet (met dank aan G. Eppingbroek) (collectie Depher Graafschap Bode).

Op 1 mei 1940 werd de jaarvergadering gehouden van onze plaatselijke harmonie. Hoewel enkele leden moesten afzeggen door de mobilisatie van het leger, vond de vergadering onder leiding van waarnemend voorzitter Jan Holweg toch plaats in de repetitieruimte van het Patroonaatsgebouw. Uit het jaarverslag bleek dat het aantal leden 32 man was inclusief de leden die waren gemobiliseerd. Er werden drie nieuwe

instrumenten aangeschaft. Penningmeester Jan Sterenberg was minder tevreden. Hij gaf een batig saldo van fl. 72.10 aan. Een jaar eerder bedroeg dit nog fl. 245.11. De verlaging was ontstaan door de aanschaf van de instrumenten. Hij spoorde de leden aan zoveel mogelijk donateurs te werven.

Groot Gewestelijk Muziekfeest
 OP HET GEMEENTELIJK SPORTTERREIN TE
LICHTENVOORDE
 op Zondag 10 Juli a.s.

PROGRAMMA

- 3 uur. Ontvangst van de corpen door den Edeleheids-Heer Burgemeester in het Patroonaatsgebouw.
- 3.30 u. Muzikale rondgang van alle deelnemende corpen door het dorp.
- 4 uur. Aanvang van het concert op het feestterrein.
- 5 uur. Groot Bal Champêtre. Spiegelgladde dansvloer. Prima dansorkest.

In de ruime consumentruimte van de Es. J. de Weerd uit Voorst zal de „REUKERS BAND“ uit Bestenamen optreden.

BILJKE CONSUMTIEPRIJZEN - ENTREE IN C.F.
 Zouweje rijprijelbewaarpiaats op het feestterrein.

Gezondheid eischt, verstaat 't wel!
Drinkt Karnemelk
 der C. S. L.

MUZIEKFEEST
 Harmonie „St. Caecilia“

Voor dit muziekfeest zijn, voor ingezetenen van Lichtenvoorde, te huur de volgende staanplaatsen:

- één ijSCO-standplaats
- één sigarenkiosk
- twee suiker- en vrucht kramen

Inschrijvingsbiljetten in te leveren vóór 25 Juni bij 't Secretariaat B 15b, alwaar nadere inlichtingen te verkrijgen zijn.

Foto 12: Uit de ELNA van 1 juli 1938. Het programma van het muziekfeest.

Met dank aan M. Mellink Rentenierstraat.

Foto 13: Uit de ELNA 17 juni 1938

De aftredende bestuursleden Jan Sterenberg en J. Hummelink werden door de vergadering herkozen. Aan het eind van de vergadering sprak de dirigent, de heer Kopenberg, de leden nog eens toe. Hij hoopte op een vruchtbaar jaar met het bestuur en dat de leden alle repetities trouw zouden bezoeken.

Negen dagen later werd Nederland overvallen door de Duitsers en zag de wereld er heel

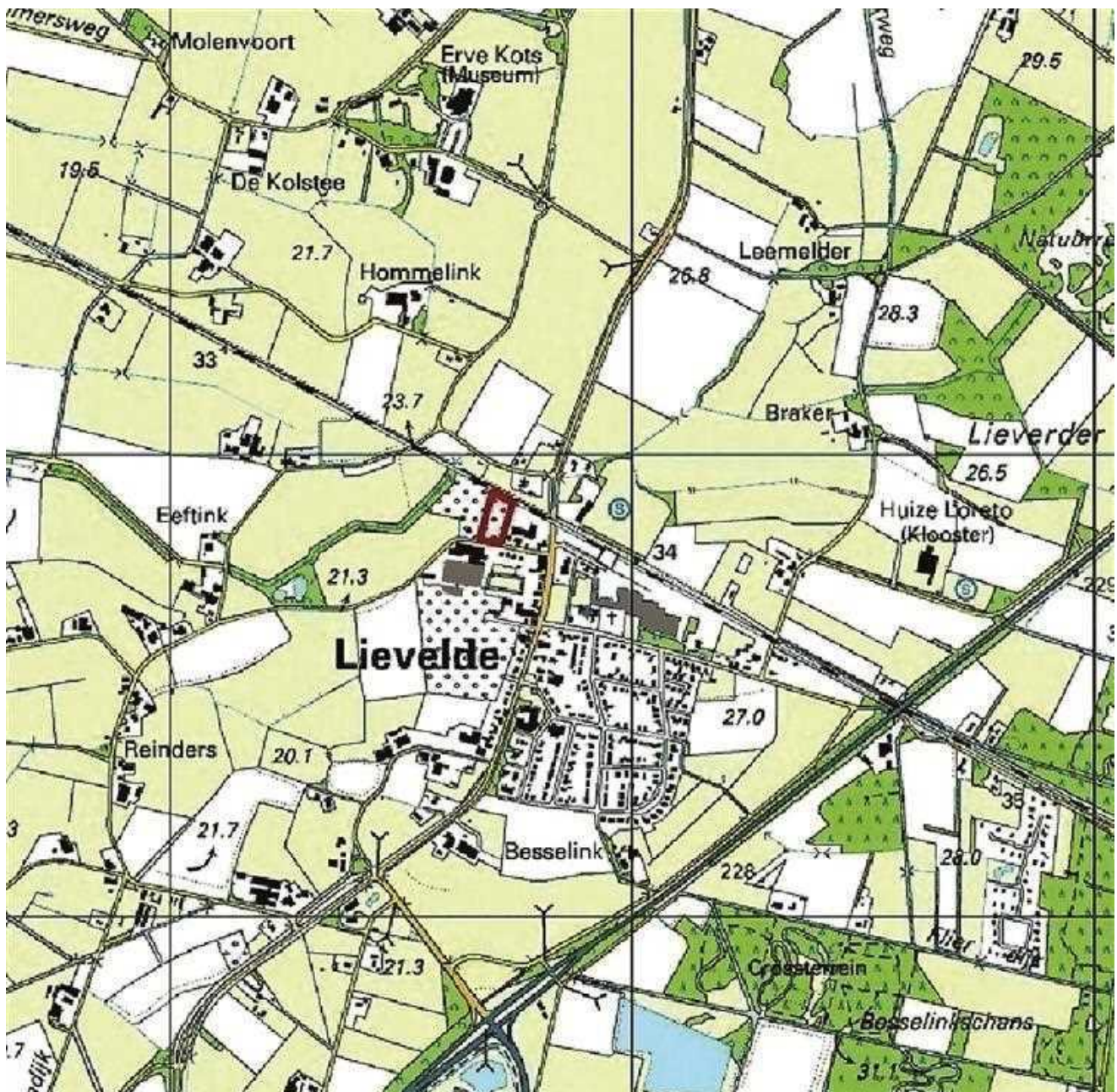
anders uit. In november 1940 heeft de Geldersche Bode nog een klein bericht. “Mobilisatie en oorlog hebben het onze drie muziekcorpen Lichtenvoorde, Zieuwent en Lielvelde zeer moeilijk gemaakt hun taak goed te vervullen. Maar de omstandigheden zijn thans gunstiger geworden. De muzikanten zijn weer thuis en met moed en lust wordt weer voortgewerkt aan de beoefening der muziekkunst.”

Archeologisch onderzoek in Lievelede

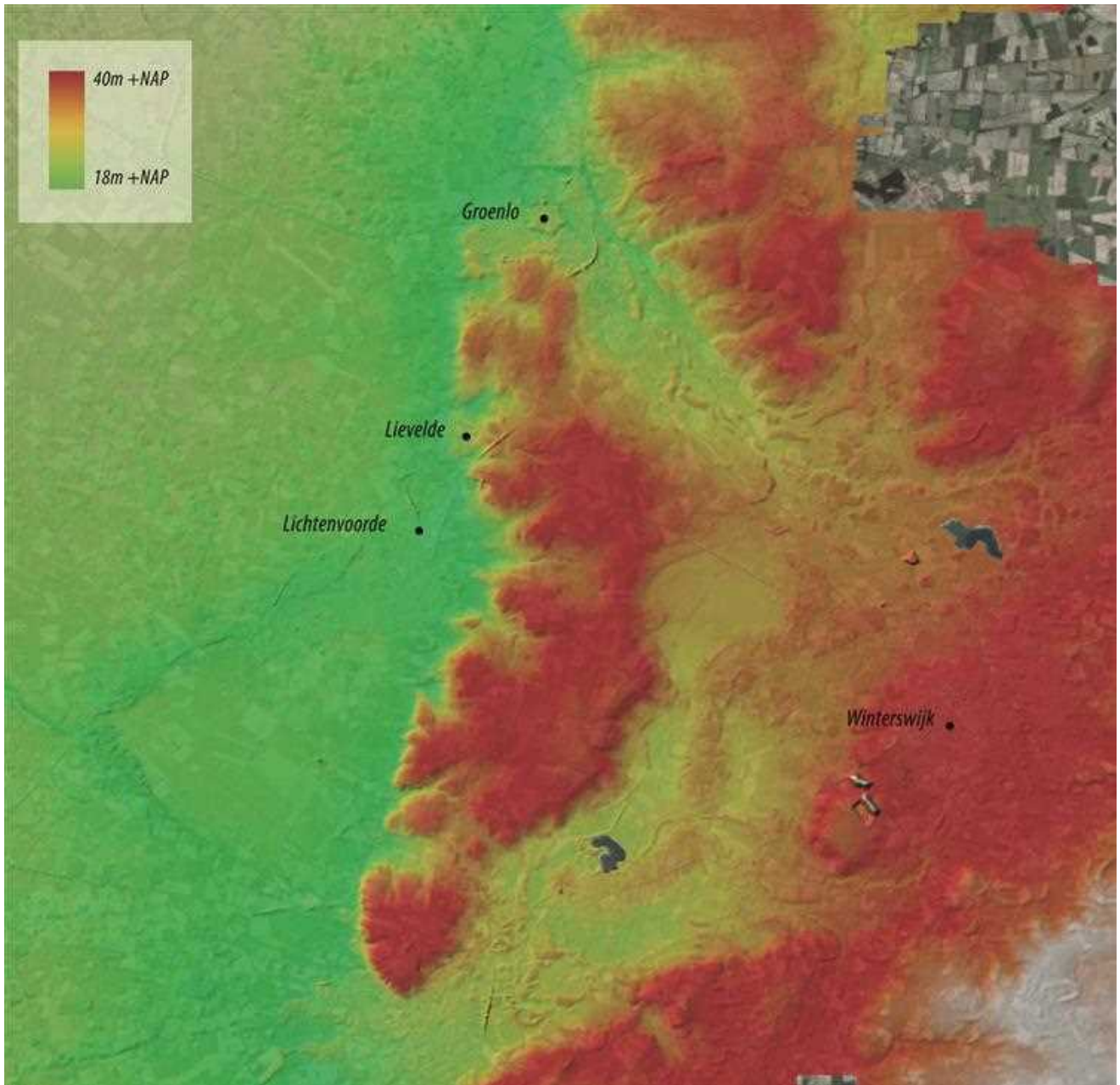
Door Bart Overkamp

In juli 2009 is er aan de Papenweg 8b archeologisch veldonderzoek uitgevoerd door het archeologisch onderzoeksbedrijf Archeodienst. Uit vooronderzoek was gebleken dat er een hoge trefkans was op een archeologische vindplaats, door de gunstige ligging van het gebied, en de verwachte aanwezigheid van de circumvallatielinie uit 1627. In dit artikel zullen de resultaten van het onderzoek samen met aanvullende informatie worden besproken.

Figuur 1
Uitsnede van de topografische kaart met rood omlijnd het plangebied.

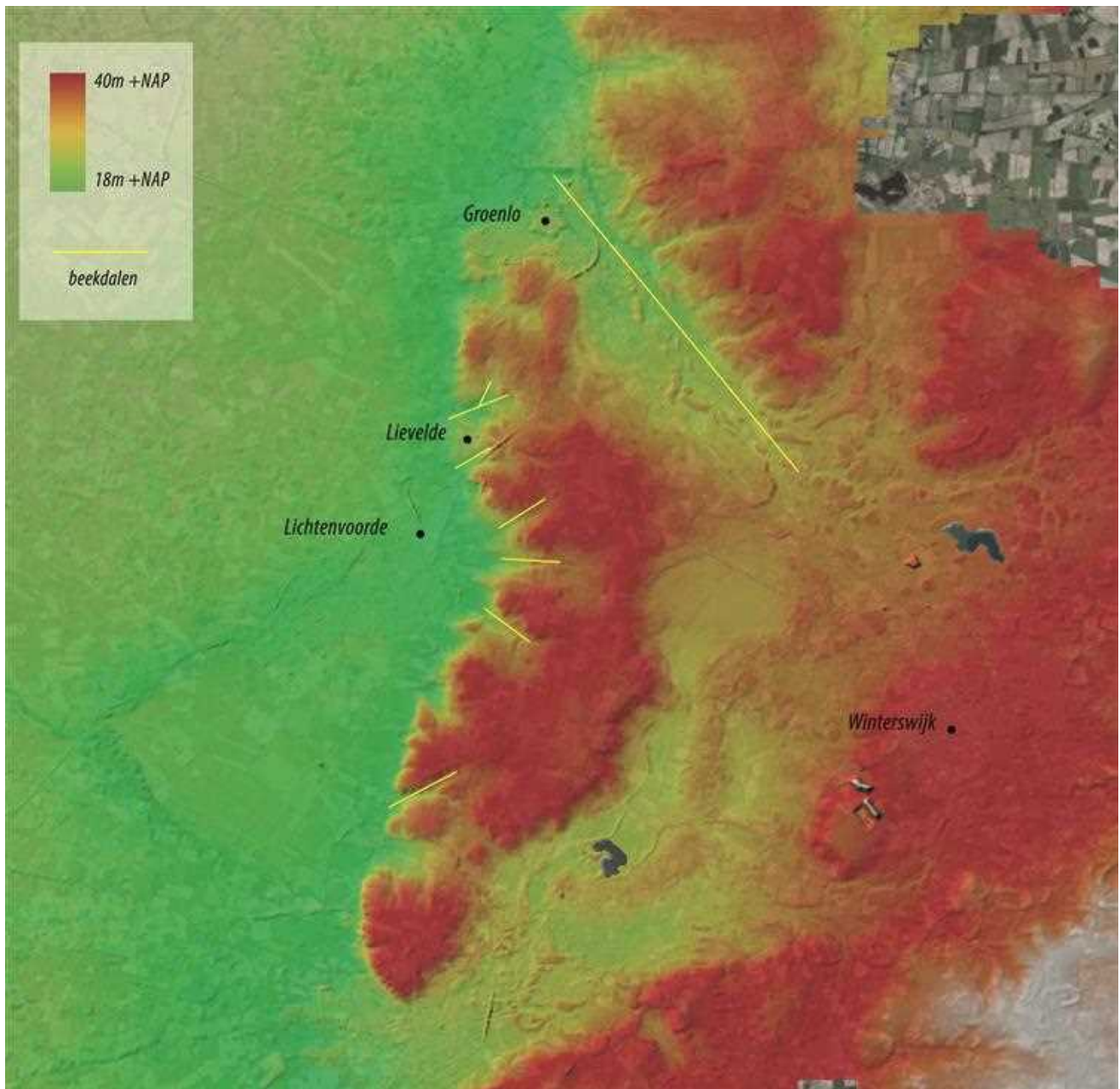
Figuur 2
Hoogtekaart.

Landschap

Lievele ligt op de rand van het Oost-Nederlands Plateau, net als Groenlo. Lichtenvoorde daarentegen ligt net in de laagte naast dit plateau (zie figuur 2). Dit plateau is in de geologische geschiedenis nauwelijks gedaald en het is van veel oudere herkomst dan het landschap in het westen. Het is ontstaan in het mioceen (23-5,3 miljoen jaar geleden). Toen lag hier een rustige binnensee, de sedimenten uit deze periode worden gewonnen in de steengroeve te Winterswijk. Ten westen van dit plateau ligt het Noordzeebekken dat juist sterk is gedaald en waarin door het landijs diepe dalen zijn

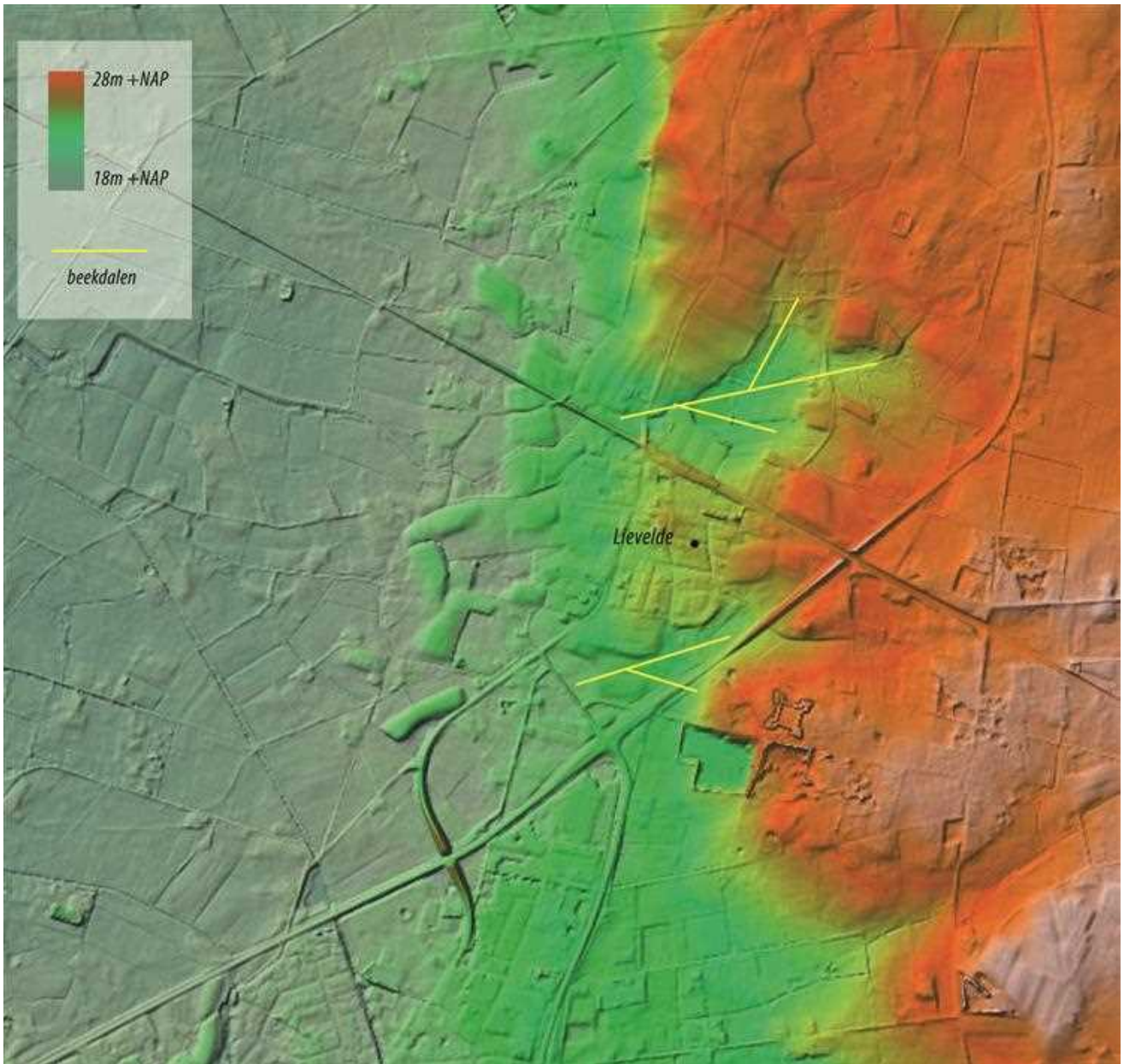
uitgesleten die vervolgens weer gedeeltelijk zijn opgevuld met sedimenten van smeltwater en rivieren.

Op de rand van dit plateau, ten oosten van Lievele, bevindt zich een grondmorene. Dit is een afzetting die is ontstaan in de op één na laatste ijstijd, het saalien (250.000 – 130.000 jaar geleden). Het is een pakket van keileem en in het landschap te herkennen als een hoogte, denk hierbij aan 'de bult' tussen Lievele en Groenlo. Later hebben zich in het Oost-Nederlands Plateau verschillende beekdalen ingesneden (zie figuur 3) Lievele bevindt zich tussen twee van zulke dalen.

*Figuur 3
Hoogtekaart met aangegeven de beekdalen.*

*Figuur 4
Hoogtekaart van Lievelede met aangegeven de beekdalen.*

Het beekdal ten noorden van Lievelede is goed te zien op de hoogtekaart (figuur 4). Het dal ten zuiden van de kern is minder goed zichtbaar. Door dit noordelijke dal stroomt nog altijd de Lieveledebeek. Deze beek heeft Lievelede altijd in tweeën gedeeld: Lievelede beoosten en Lievelede bewesten.

Bewoning

De gesteldheid en de mogelijkheden van het landschap zijn heel lang de belangrijkste factoren geweest voor de keuze van de mensen waar zij zich vestigden. Het terrein aan de Papenweg 8 bevindt zich op de overgang van de het hoger gelegen plateau ten oosten en de

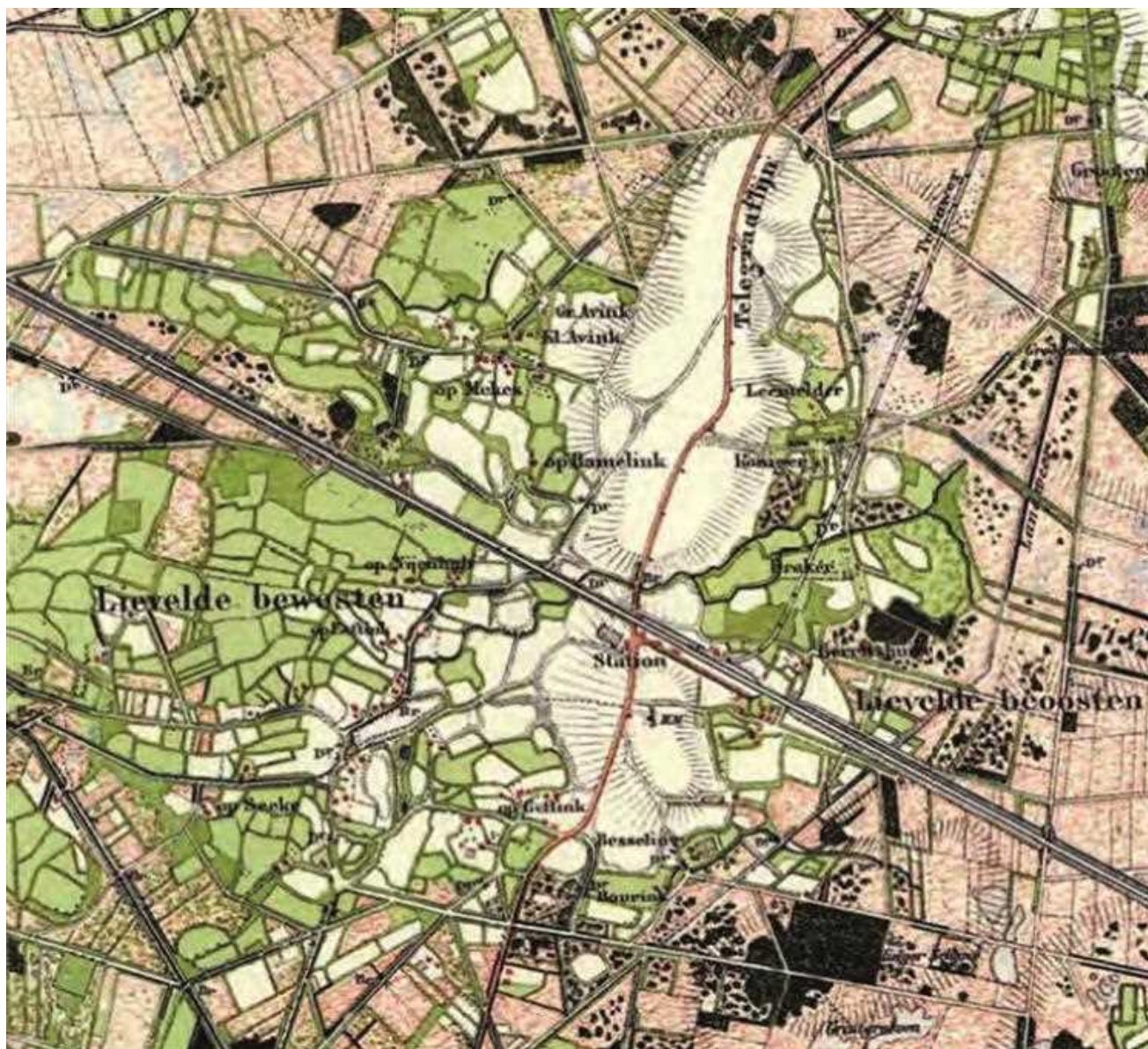
laaggelegen gronden ten westen van het onderzoeksgebied. Bovendien is er in de directe nabijheid open water, de Lieveledebeek. Dit maakt dat dat het gebied ook vroeger al een geschikte bewoningslocatie was. Hierdoor is de archeologische verwachting voor dit gebied hoog, van het neolithicum (nieuwe steentijd) tot de middeleeuwen.

Van de prehistorie tot en met de vroege middeleeuwen vindt de bewoning plaats in kleine clusters van een paar erven bij elkaar. De landbouw (akkerbouw én veeteelt) was kleinschalig en de akkers werden verplaatst zodra de grond was uitgeput.

Door een veranderend klimaat in de 10e en 11e eeuw - met name drogere zomers - moesten de boeren grondverbetering op de akkers gaan toepassen en het vochthoudend vermogen van de bodem vergroten. Hierdoor begonnen de akkers te bestrooien met mest die vermengd was met plaggen. Die plaggen werden gestoken op de heide en op de bodem van de (pot)stallen gelegd. De urine en de vaste ontlasting van het stalvee kwamen in deze heideplaggen terecht. Meestal werd de stal eens per jaar, zo eind augustus begin september geleegd. Dan bracht men de stalmest op de akkers. Door deze plaggenbemesting werden de essen, waarop de akkers lagen, nog hoger; in

een eeuw ongeveer tien centimeter. Zodoende kunnen deze essen in totaal wel 50 tot 70 centimeter zijn opgehoogd door de eeuwen heen. Met het ontstaan van deze essen in Lieveelde verplaatste de bewoning zich van clusters erven bij elkaar naar enkele erven aan de randen van de es, Lieveelde bewesten en Lieveelde beoosten. Oude erven aan de westzijde zijn onder meer Groot en Klein Avink, Mekes, Hamelink (= Hommelink), Eeftink en aan de oostzijde Besselink, Bourink (= Beusink), Braker, Koniger en Leemelder (zie figuur 5). Opvallend is dat op deze kaart de namen van aan aantal erven foutief zijn gespeld.)

Figuur 5
Lieveelde in 1879.

Na de aanleg van de spoorlijn Zutphen-Winterswijk in 1878, met een stationsgebouw midden op het zuidelijke deel van de Lievelde, ontstond er geleidelijk op het zuidelijke deel van de es de kern van het latere kerkdorp Lievelde zoals wij dat nu kennen. Daardoor is de zuidelijke es nu niet meer zo duidelijk in het landschap te herkennen, het noordelijke deel van de es heeft nog altijd zijn agrarische aard behouden.

Waarom is er archeologisch onderzoek gedaan

In het onderzochte gebied aan de Papeweg 8b heeft inmiddels nieuwbouw plaatsgevonden. Om dit mogelijk te maken zijn er bodemverstorende activiteiten uitgevoerd. In het Verdrag van Malta is vastgelegd dat, wanneer er bodemverstorende activiteiten plaatsvinden, er archeologisch onderzoek gedaan moet worden. Sinds 2007 zijn de gemeenten in Nederland verantwoordelijk voor de archeologische monumentenzorg. Op 1 september 2007 trad de aangepaste wet op archeologische monumentenzorg (WAMZ) in werking. Hierbij werd het Verdrag van Malta ingepast in de Monumentenwet uit 1988. Het Verdrag van Malta, ook wel Verdrag van Valletta genoemd, zorgt ervoor dat het culturele erfgoed in de bodem wordt beschermd. In het verdrag wordt eraan herinnerd dat als archeologisch erfgoed gezien moet worden: alle fysieke overblijfselen in en boven de grond die helpen bij het verkrijgen van een beeld van de menselijke samenleving uit het verleden, hetgeen dus van groot belang is voor de kennis van de geschiedenis van de mens.

Om te voorkomen dat deze informatie verloren gaat, wordt ernaar gestreefd om de overblijfselen van menselijke activiteit zoveel mogelijk ‘*in situ*’ te bewaren. Dit houdt in dat als uit onderzoek blijkt dat er zich archeologische resten in de bodem bevinden, er naar een oplossing moet worden gezocht deze niet te verstoren en ze dus in de bodem te kunnen bewaren zonder ze te verstoren. Het is echter in de praktijk vaak zo, tenzij het heel zeldzame, unieke en/of belangrijke archeologische vondsten zijn, dat de archeologische resten ‘*ex situ*’ worden bewaard. Dat betekent dat ze opgegraven worden.

Bij vergunningverlening en planontwikkeling wordt de bodemverstorende partij geconfronteerd met verplicht archeologisch onderzoek in gebieden met archeologische waarden of te verwachten waarden. Om te voorkomen dat archeologen pas worden betrokken bij een vindplaats met mogelijke archeologische resten op het moment dat de bodemverstorende activiteiten al in volle gang zijn, is archeologisch onderzoek nu in het werkproces meegenomen. Zo is dat ook hier gebeurd.

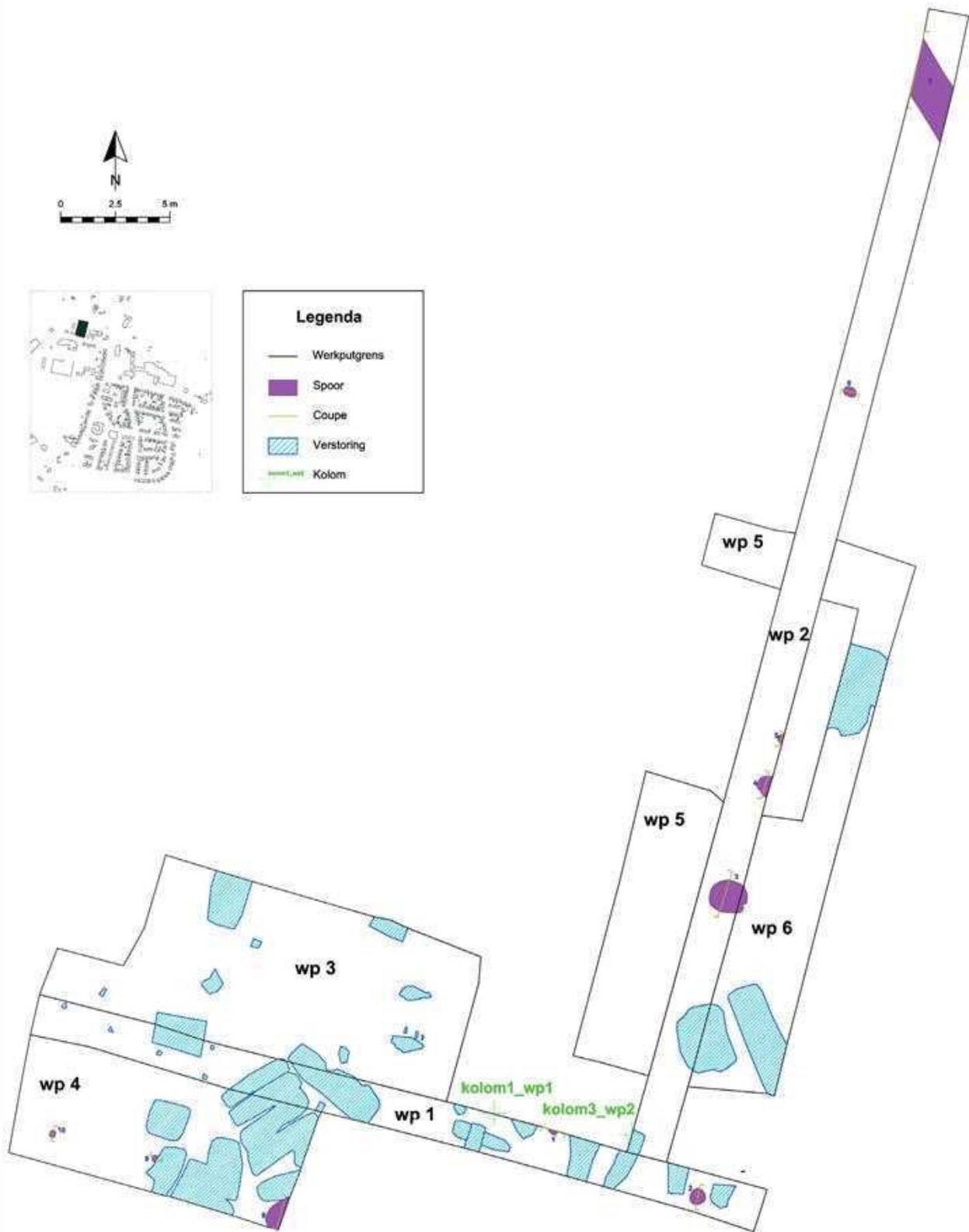
Gevonden sporen

Tijdens het onderzoek zijn twee vindplaatsen gevonden die beide werden bedekt door een dik esdek dat deze vindplaatsen heeft beschermd. Recente bodemingrepen hebben echter wel een deel van het onderzoeksgebied en waarschijnlijk directe omgeving verstoord.

Het onderzochte gebied is van een beperkte omvang, waardoor niet alle sporen toe te wijzen zijn aan herkenbare structuren. De resultaten van het onderzoek zijn echt wel van dien aard dat er wordt geadviseerd om het omliggende gebied te beschermen, zodat de daar nog aanwezige sporen niet zullen worden verstoord.

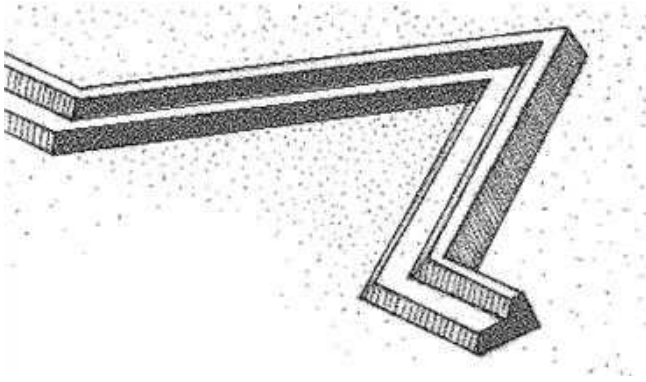
De circumvallatielinie

Op de archeologische beleidskaart is te zien dat in het plangebied de circumvallatielinie uit 1627 wordt verwacht (zie figuur 10). Deze linie werd aangelegd tijdens de belegering van 1627, door de Staatse troepen onder leiding van Prins Frederik Hendrik; in een straal van ongeveer drie kilometer rond Groenlo werd een aaneengesloten aarden wal met gracht gebouwd. Het doel van de circumvallatielinie was het voorkomen dat mensen uit Groenlo konden ontsnappen, maar ook om te beletten dat hulp van buitenaf de belegerde stad zou kunnen bereiken of ontzetten. In de linie waren legerkampen, o.a. die van Frederik Hendrik, Ernst Casimir en Willem van Nassau opgenomen. Ook werden meerdere schansen gebouwd waar de Staatse belegeraars zich ophielden en zich konden verdedigen tegen aanvallen van buitenaf.

Figuur 6
 Overzicht van alle werkputten (wp) en sporen.

Figuur 7

Een redan is een eenvoudige versterking bestaande uit twee (meestal aarden) wallen, aangeduid als de facen, die elkaar raken onder een hoek van 90 graden. Deze vorm kan zelfstandig voorkomen of als onderdeel van een vestingwal. Deze heeft vrijwel altijd een open keel. De keel is de achterzijde van een verdedigings-werk, een open keel betekent dat er zich geen verdedigings-werken bevinden aan de achterzijde van het vesting-werk.

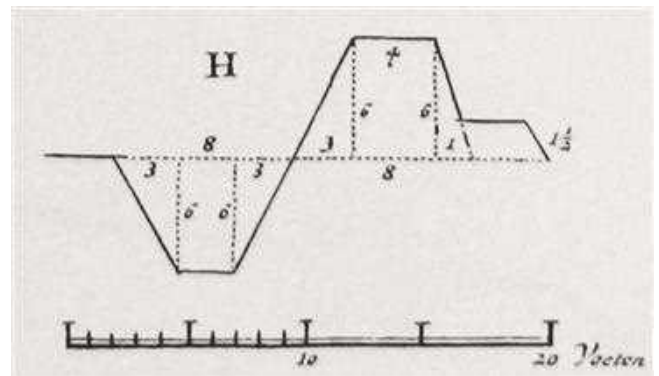
Dit deel van de linie verbond het kampement van de Prins dat zich op de Lievevelderes bevond met de Engelse schans. Bij het aanleggen van werkput 1 (zie figuur 6) werd verwacht de gracht van de linie aan te treffen zoals deze staat ingetekend op de archeologische beleidskaart (zie figuur 10). De richting van de werkput (oost-west) is dan ook zo gekozen om haaks op de verwachte linie te staan. In deze werkput werd de linie niet aangetroffen en daarom is besloten om haaks op werkput 1 werkput 2 aan te leggen in de hoop de circumvallatielinie toch te lokaliseren. Helemaal in het noorden van deze werkput werd de linie dan toch aangetroffen. Dit betekent dat hij 15 tot 20 meter noordelijker ligt dan verwacht. Ook is de in het onderzoeksgebied verwachte redan (zie figuur 7) niet aangetroffen. Deze bevindt zich waarschijnlijk zuidoostelijker.

De resultaten van dit onderzoek komen volledig overeen met de resultaten van het archeologische onderzoek dat is uitgevoerd in 2014 bij de herinrichting van de openbare ruimte in de kern van Lieveelde. Tijdens dit onderzoek is de gracht van de linie op zes plaatsen aangetroffen (zie figuur 8). Op alle plekken geeft de linie hetzelfde beeld: de gracht doorsnijdt op alle plekken een 40 tot 30 cm dik esdek. Dit is te zien in figuur 8 waar links boven de dikke donkere laag wordt doorsneden door de lichtere gele laagde bruine vulling. Het esdek moet zich dus

Figuur 8

Liniegracht zoals aangetroffen in de Nieuwstraat.

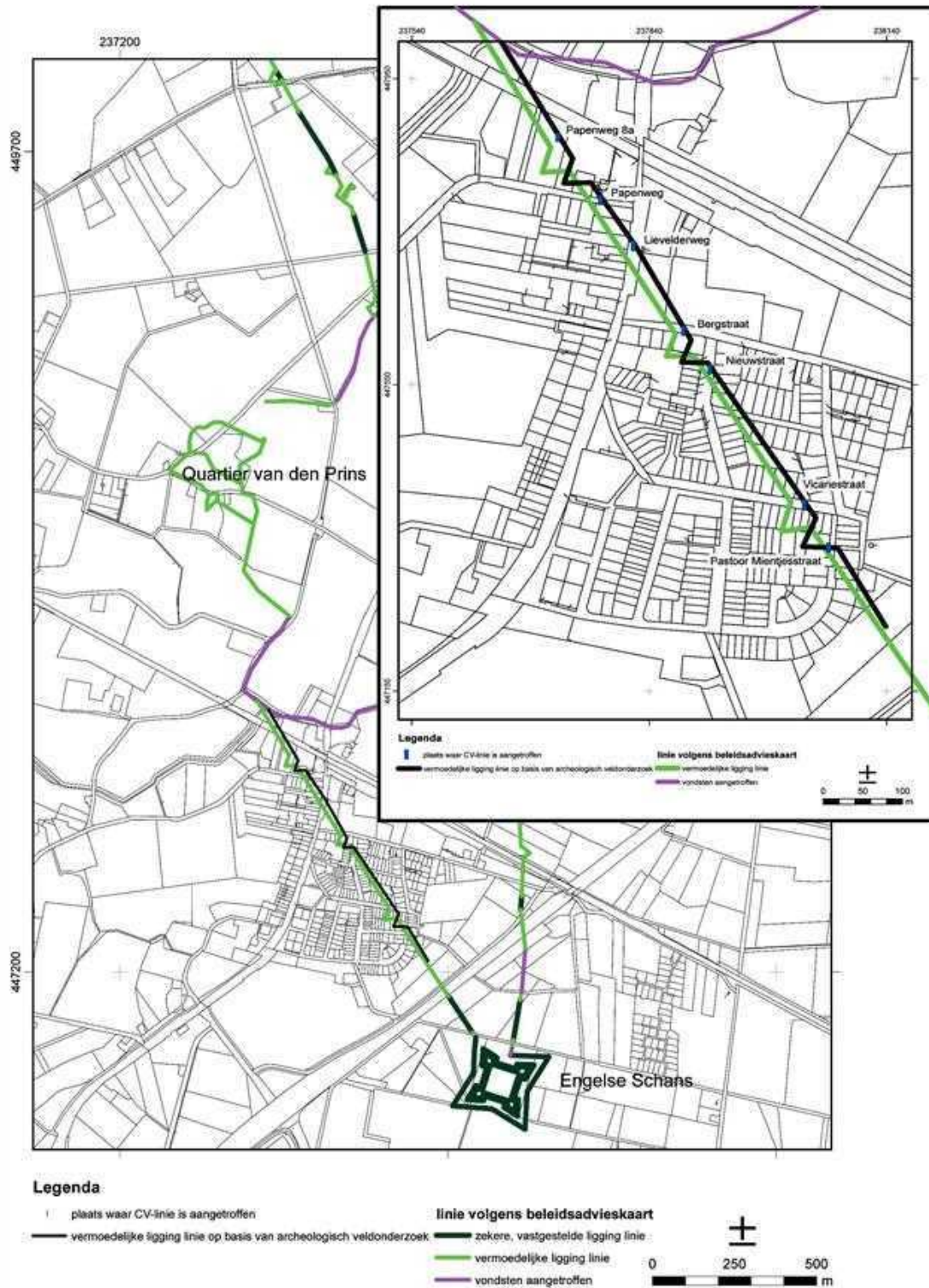
Figuur 9

Het profiel van de gracht volgens Hugo de Groot.

vóór 1627 gevormd hebben. De breedte van de aangetroffen gracht (2,40 meter) komt goed overeen met de breedte van acht voet die Hugo de Groot schetst in zijn boek "*Grollae Obsidum cum annexis*". De maximale grachtdiepte die is aangetroffen, bedraagt 1,40 m. Dat is 45 cm minder dan de diepte van zes voet (1,86 meter) die Hugo de Groot aangeeft. In overeenstemming met zijn schets van het grachtprofiel (zie figuur 9) was de bodem in het midden van de gracht min of meer vlak en ging met een knik over in een relatief steile wand. De gracht van de circumvallatielinie was niet gevuld met water, het was een zogenoemde droge gracht, dit was niet mogelijk door de hoogte verschillen, tussen de Pastoor Mientjesstraat en de Papeweg is dit 3 meter (zie figuur 4). Onderin de gracht is toch verspoeld zand aangetroffen, dit is met tussenpozen vanuit beide zijanten in de

gracht gespoeld tijdens de hevige regenbuien. Tijdens de eerste dagen van het beleg was het namelijk erg slecht weer. De gracht is gedempt met zand dat in alle profielen vanuit de walzijde in de gracht geschoven is. Dit is goed te zien aan de gelaagdheid in de grachtvulling. In figuur 8 is te zien dat het wallichaam links van de gracht heeft gelegen en vandaaruit de gracht

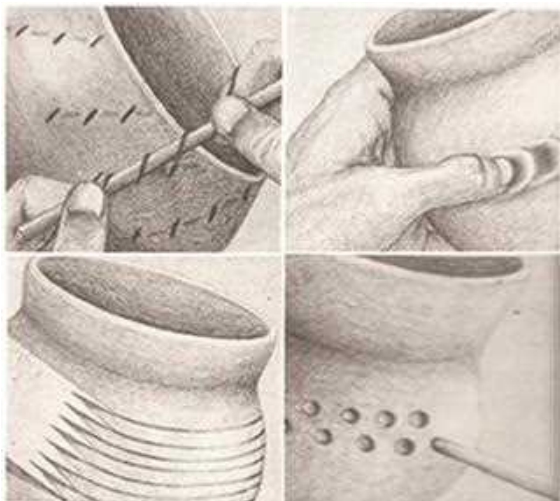
in is geschoven. De linie is direct na het beleg vrijwel helemaal ‘opgeruimd’, zodat de vijand deze niet kon gebruiken in de poging de stad te heroveren. Hierdoor en door de egalisatie van boeren die de grond weer in gebruik namen is boven het maaiveld vrijwel niets van de Linie bewaard gebleven.

Figuur 10
De circumvallatielinie zoals aangetroffen bij archeologisch onderzoek in Lievelede.

De circumvallatielinie is een bijzonder archeologisch monument, de linie mag om diverse redenen als uniek worden aangemerkt. Allereerst betreft het de eerste linie die Frederik Hendrik, en dat in 1627, in Nederland liet aanleggen. Maar, wat mogelijk nog belangrijker is, behelst het gegeven dat het de enige linie in dit land is die praktisch nog helemaal intact is. Uit allerlei archeologische en andere onderzoeken is namelijk vast komen te staan dat er nergens op deze wereld een linie bestaat, die nog voor 80% of meer intact is, zoals rond Groenlo het geval is. Boven het maaiveld is alleen de geres-taureerde Engelse schans zichtbaar (zie figuur 4), maar in de bodem zijn vrijwel alle gegraven sporen bewaard gebleven. Om deze redenen is de linie aangewezen als beschermd archeologisch rijksmonument.

Wat het archeologische onderzoek aan de Papenweg 8b nog bijzonderder maakt, is dat behalve het feit dat er de circumvallatielinie is aangetroffen, er ook unieke prehistorische sporen zijn gevonden uit de late-bronstijd (1100-800 v. Chr.)/vroeg-ijzertijd (800-500 v. Chr.).

Pottenbakkersresten

Bij het aanleggen van de werkput 1 werd niet zoals verwacht de circumvallatielinie aangetroffen, maar wel twee sporen met daarin aardewerk. Bij het aanleggen van werkput 2 werden nog eens vier sporen gevonden waarvan er wederom drie aardewerk bevatten. Al dit aardewerk kon worden gedateerd in de late-bronstijd (1100-800 v. Chr.) of vroeg-ijzertijd (800-500 v. Chr.).

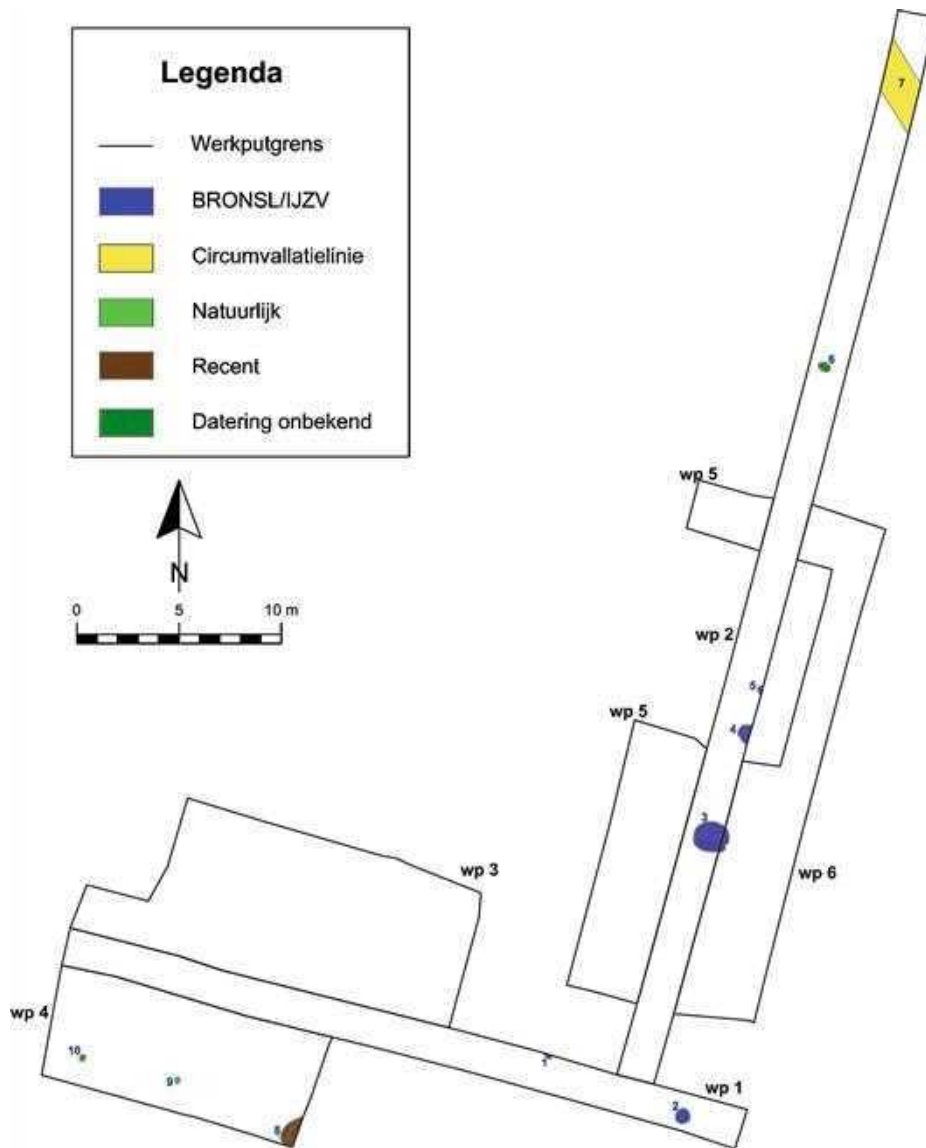
Figuur 11

Primitieve methoden om aardewerk te versieren. Aardewerk is uitermate geschikt om te gebruiken voor dateringen. Dit komt omdat aardewerk veel voorkomt op archeologische opgravingen. Het is een van de grootste vondstcategorieën, doordat aardewerk slecht verweert in de bodem, vergaat het bijna niet. Aardewerk verandert in de loop van de tijd sterk door ontwikkeling van de technologie en de mode qua vorm en versiering. Doordat hier een goed zichtbare chronologie in zit, is er veel bekend over welk aardewerk in welke periode werd gebruikt. De techniek van het versieren wordt steeds ingewikkelder. Bij het gevonden aardewerk uit de prehistorie en vroege middeleeuwen werden echter eenvoudige technieken zoals die van hiernaast gebruikt.

Drie van deze vijf sporen waren paalgaten: de sporen met de spoornummers 2, 4 en 5 (zie figuur 12). Paalgaten zijn te herkennen doordat de houten palen, waar de huizen en andere gebouwen in deze tijd van werden gebouwd, sporen hebben achtergelaten in de grond. Niet alleen de palen zelf maar vooral ook de gaten die zijn gegraven om ze in te zetten. Deze verkleuringen, zoals ze in het vlak te herkennen zijn, geven doormiddel van hun grootte, in omvang en diepte, een beeld over wat voor paal erin heeft gestaan. Sporen 1 en 3 zijn gekenmerkt als afvalkuilen.

Al deze sporen samen zijn nederzettingssporen. Om geen informatie verloren te laten gaan, is besloten het hele te bebouwen gebied op te graven, daarom zijn de werkputten 3 en

4 aangelegd op het terrein waar het woonhuis zou komen te staan. In werkput 4 zijn wel 3 sporen aangetroffen maar deze bleken recent, natuurlijk of niet te dateren. De werkputten 5 en 6 zijn aangelegd daar waar de schuur zou worden gebouwd. Het opgegraven gebied is daarmee vrij beperkt van omvang en zoals te zien is in figuur 6, is een aanzienlijk deel van het terrein verstoord. Hierdoor zijn de sporen niet tot structuren te herleiden. Toch zijn de gevonden sporen zeer bijzonder. De sporen 1 en 3 bevatten gezamenlijk 1900 fragmenten aardewerk. Het materiaal uit de paalgaten is typisch nederzettingssafval dat in de sporen is beland. Dit zijn geen bijzondere vondsten maar ze zijn wel uitermate handig om te dateren wanneer de paalgaten zijn gegraven (zie figuur 11).

*Figuur 12
Kaart met de verschillende
fasen van de gevonden
sporen.*

De sporen 1 en 3 vereisen speciale aandacht. Uit spoor 1 komt de overgrote hoeveelheid van aardewerkfragmenten, in totaal 1683 stuks met een gezamenlijk gewicht van 42 kilogram. Spoor 3 bevatte in totaal 217 fragmenten, waar al het aardewerk in spoor 1 uit één vulling komt is het aardewerk in spoor 3 uit twee verschillende vullingen afkomstig. Terwijl van spoor 1 al het aardewerk sterk verbrand is, bevat spoor 3 naast sterk verbrand aardewerk, dat zich in de bovenste vulling concentreert, ook niet verbrand aardewerk.

Onder de concentratie aardewerk in spoor 1 is een laag houtskool herkenbaar (zie figuur 13). Dit samen met de sterke mate van verbranding van het materiaal en dat de fragmenten vaak nog tot hele potten te herleiden waren doet vermoeden dat het hier gaat op pottenbakkers resten. Om te kunnen stellen dat de inhoud van een kuil een overblijfsel is van een verlaten

oven, of het afval afkomstig van een oven uit de buurt ervan, verwacht men houtskool, delen van ovenroosters, brokken leem van de constructie en sterk verwrongen aardewerk. In het geval van een kuiloven verwacht men ook een roodkleuring in de grond te zien veroorzaakt door verhitting.

Houtskool is wel aangetroffen in spoor 1, maar er zijn hier geen resten van een ovenrooster of leem terug gevonden. Ook vertoont het geen sporen van verhitting in de kuil zelf. In spoor 3 is geen ovenrooster of houtskool terug gevonden, wel zijn hier stukken leem gevonden. Deze stukken leem zouden deel kunnen zijn van een oven maar dit is niet met zekerheid vast te stellen. Door de afwezigheid van de verwachte sporen lijkt het verbrande aardewerk het resultaat van een mislukt bakproces en zijn de potten als afval in de kuilen gedumpt.

Terwijl mensen in de gehele prehistorie voor-

al open vuren gebruikten voor het bakken van aardewerk, gebruikten ze in de ijzertijd soms afgesloten ovens zoals koepelovens. In zulke ovens is het goed mogelijk dat een enkele pot of delen van de gebakken potten oververhit raken. Vanaf een bepaalde temperatuur scheurt het oppervlak, bij nog hogere temperaturen ontstaat er gasontwikkeling waardoor het baksel zich begint op te blazen en verwringen waardoor het slakachtig wordt. Dit gebeurt pas bij temperaturen boven de 900°C, terwijl in open vuren slechts temperaturen van rond de 600-700°C worden gehaald. Dat het gevonden

aardewerk sterk verbrand is en delen slakachtig zijn geworden, is een aanwijzing dat het in een koepeloven zou zijn gebakken, waarbij het bakproces is mislukt. De oven, of sporen hiervan, zijn niet gevonden. Die zou zich buiten het onderzochte gebied in de nabijheid van de twee kuilen kunnen bevinden. Er zijn uit deze periode in de wijde omgeving slechts enkele vindplaatsen bekend met dergelijke sporen met pottenbakkersafval, deze zijn zeer zeldzaam. Ze zijn daarom van groot belang voor het beantwoorden van vragen over aardewerkproductie en -technologie in de prehistorie.

Figuur 13
Spoor 1 met onderin de concentratie aardewerk.

Figuur 15
Een verbrande cylinderhalspot uit spoor 1.

Figuur 14
Verschillende stadia van oververhitting (links normaal gebakken, midden licht oververhit en rechts sterk oververhit).

De nu aangetroffen sporen zijn nog bijzonderder doordat in spoor 1 resten van de productie van twee soorten aardewerk zijn gevonden, die in tegenstelling tot de bestaande typochronologieën gelijktijdig blijken voor te komen. Het gaat hier om de typologieën: cylinderhalspotten (zie figuur 15) en Harpstedter raupotten (zie figuur 16). Van beide types zijn met zekerheid meerdere fragmenten in hetzelfde spoor gevonden (respectievelijk 61 en 12), maar niet al het aardewerk dat is aangetroffen kan aan een typische form toegeschreven worden. De cylinderhalspotten zijn typisch voor de urnenveldencultuur, in de late bronstijd (1100-800 v. Chr.) toen in dat soort urnen de doden werden bijgezet in urnenvelden. De Harpstedter raupotten daarentegen zijn kenmerkend voor de vroege ijzertijd (800-500 v. Chr.). Ze danken hun naam aan de vindplaats Harpstedt in het Duitse Nedersaksen. Bij de cylinderhalspotten is de vorm typerend; kenmerkend voor de Harpstedt potten is juist de versiering. De potten hebben als versiering vingertopindrukken bovenop de rand en een ‘besmeten’ oppervlak van de zijkant van de pot, hierbij wordt voor het bakproces op de buitenzijde van de pot een kleipap opgebracht en deze wordt niet geglad zodat het oppervlak ruw en oneffen blijft.

Hoe bijzonder deze gevonden sporen zijn, vooral de sporen 1 en 3, blijkt uit het advies dat wordt gegeven voor vervolgonderzoek:

1. Over de datering van de vindplaats: De afvalkuilen 1 en 3 bevatten tezamen meer dan 1900 aardewerkfragmenten uit deze periode. Het aardewerk is sterk verbrand en het betreft ovenafval dat in deze kuilen is gedumpt. De oven waarin dit aardewerk gebakken is, bevindt zich mogelijk iets ten westen of ten oosten van het onderzochte gebied. Dit soort kuilen zijn zeldzaam en doordat ze belangrijke informatie over de productiewijze en typologie van het aardewerk kunnen opleveren, zijn deze kuilen zeer waardevol. Aardewerk is immers bij de meeste onderzoeken de belangrijkste dateringsmethode. Door goed onderzoek naar het aardewerk uit te voeren kan unieke informatie verkregen worden die een rol kan spelen bij de verfijning van de dateringsmethoden in de archeologie.

In dit geval zou bijvoorbeeld aangetoond kunnen worden dat specifieke vormen uit de late-bronstijd en de vroege-ijzertijd tegelijkertijd geproduceerd werden. Door een C-14 monster van de houtskoollaag uit spoor 1 uit te werken, kan inzicht worden verkregen in de precieze datering van de vindplaats.

2. Over het productieproces van aardewerk in deze periode in West-Europa: Verder wordt aanbevolen om nader onderzoek te verrichten naar de baktemperatuur van de fragmenten aardewerk uit de sporen 1 en 3. Hiermee kan waardevolle informatie over het productieproces verkregen worden. Dit kan een belangrijke bijdrage leveren aan het aardewerkonderzoek uit deze periode in West-Europa.
3. Over bescherming van het plangebied door het tot monument te maken: Tenslotte wordt door de archeologen aanbevolen de omgeving van het plangebied als monument te beschermen, omdat de bij de afvalkuilen behorende oven(s) nog niet aangetroffen is. Als deze oven bewaard is, dan moet hij zich in de onmiddellijke omgeving bevinden.

Kortom: doordat vindplaatsen met sporen van aardewerkproductie uit deze periode uiterst zeldzaam zijn, kan deze opgraving nieuwe inzichten opleveren, zowel wat betreft de productie van aardewerk als het voorkomen van bepaalde aardewerktypologieën in deze periode in West-Europa! Dit bewijst dat ook kleinschalige archeologische opgravingen van groot belang kunnen zijn.

*Figuur 16
Een voorbeeld van
een intacte Harp-
stedter Rauhtopfpot
met de kenmerkende
versieringen (niet
gevonden aan de
Papenweg)*

Enkele Achterhoekse emigranten in de VS

Door Theo Withag

Een van de eerste grote emigratiegolven uit Nederland was in de periode 1845-1855. De oorzaak was voedselgebrek door een aardappelziekte in 1845 en in de twee jaar daarna mislukte ook nog eens de roggeoogst. In de periode 1840-1940 vertrokken, vooral daarom in totaal meer dan een kwart miljoen Nederlanders naar Amerika.

In die beginperiode speelde de Nederlandse Amerikaanse Stoomvaart Maatschappij voor het vervoer van emigranten naar Amerika een grote rol. Zij maakte reclame voor een geheel verzorgde overtocht naar Amerika, inclusief treinvervoer naar de boot in Rotterdam. Dat sommige 'landverhuizers' iets op hun kerfstok hadden en daarom Nederland ontvluchten moge blijken uit het feit, dat de Nederlands Amerikaanse Stoomvaart Maatschappij in de volksmond spottend met 'Neemt Alle Schurken Mee' werd aangeduid.

De omstandigheden aan boord van de schepen van deze maatschappij waren echter erbarmelijk en vóórdat Amerika bereikt was, waren als gevolg daarvan aan boord steevast meerdere kinderen bezweken. Troost kon door de katholieken gezocht worden bij een meegereisde priester en voor de protestanten was een dominee aan boord.

De migranten die, nadat zij hun huis en andere bezittingen hadden verkocht, de bootreis aanvaardden, hadden vaak niet meer dan een vaag idee van hun eindbestemming.

Vanaf 1854 legden de emigrantenboten aan bij Ellis Island bij New York (het eilandje waarop nu het vrijheidsbeeld staat, TW). Daar werden de emigranten globaal medisch onderzocht en gekeurd. In een enkel geval werd een migrant niet toegelaten en teruggestuurd. Na goedkeuring moesten de migranten hun vervolgreis regelen. De meegereisde geestelijken of de geestelijken op Ellis Island zorgden ervoor dat zij zich door vertegenwoordigers van spoorwegmaatschappijen geen dure treinkaartjes lieten aansmeren. Ze vingden de emigranten op en begeleidden ze naar de eindbestemming, meestal

Foto 1
Boot

een Nederlandse kolonie ergens in Amerika. Nederlanders waren steeds zeer welkom in Amerika. Ze hadden de naam hardwerkend, proper en godsvruchtig te zijn. Meegereisde geestelijken zorgden ervoor dat zij, ook op hun bestemming in Amerika, godsvruchtig bleven.

De herder en zijn schaapjes

Hemmie ten Holder in Lichtenvoorde kreeg door verre nakomelingen van Derk ten Holder, die omstreeks 1872 emigreerde naar Leopold (Missouri), een boek toegezonden. Daarin is de geschiedenis van een groep Achterhoekse/Nederlandse migranten te volgen. Het betreft het jubileumboek 1856-1981, dat ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de St. John's kerk in Leopold (Missouri) is uitgegeven. Hier volgt een kort verslag.

In 1856 kreeg Johannes van Luytelaar, pastoor van de St.-Willbrorduskerk in Cincinnati, Ohio, toestemming van zijn aartsbisschop om

naar het diocees St. Louis te vertrekken, waar enkele Nederlanders en Duitsers voor zichzelf al flink wat grond hadden gekocht. Het grootste deel van deze mensen was katholiek, maar de dichtstbijzijnde katholieke kerk lag honderd kilometer verderop; kerkbezoek was dus niet mogelijk.

Daarom had pastoor van Luytelaar bedacht om in Cincinnati de katholieke migranten te verzamelen om ze onder zijn leiding te laten verhuizen naar het diocees St. Louis Missouri en ze daar in een bosgebied bij de aldaar al gevestigde Nederlandse en Duitse migranten in een nog te stichten katholieke kolonie onder te brengen. Hij wilde de katholieken daarna samenvoegen tot een parochiegemeenschap, die dan een kerk en een pastorie voor hem zou bouwen.

De door de pastoor aangezochte katholieke migranten in Cincinnati juichten het door hem geopperde plan toe. Een kolonie van Nederlandse katholieken onder elkaar, communiceren in het Nederlands zonder de moeilijke Engelse taal te hoeven leren om je verstaanbaar te maken, autonoom je eigen regels opstellen, dat zagen ze helemaal zitten.

En zo vertrokken in 1856 vanuit Cincinnati (Ohio) en onder leiding van pastoor John van Luytelaar de volgende migrantenfamilies naar een nieuwe kolonie in Missouri:

Clement Beel, John Debrock, Herman Elf-rink, John Holweg, Arnold Jansen, F. Meyer, A. Rickhoff, John Scharenborg, J.G. Sonderren, J.W. Tuling en W. Wardracker.

Uiteindelijk kon de familie Wardracker de nieuwe ontberingen niet aan en ging zij na twee jaar weer terug naar Cincinnati.

Het eerste deel van de tocht ging per boot: eerst werd 400 km de rivier Ohio afgezakt tot aan de Mississippi en vandaar werd de Mississippi 100 km stroomopwaarts gevaren tot aan Cape Girardeau.

Vanaf daar ging het linksaf per ossenwagen over een afstand van 100 km over ongebaande paden naar de kolonie Leopold. Ze troffen de volgende daar al eerder gevestigde families aan:

H. Lohuis, J.G. Rickhoff, Henry Sander, N. Feith, D. Hinkebein, Stoverink, A.G. van Leunen, Herman Sander, Bernard Henpinke, H.

van den Anker, H. Wordragen, J.A. Horsten, Gerard Sonderren, M. Schuttinger, en J.W. Is-seling.

Pastoor Van Luytelaar had vooraf in de nieuwe kolonie voor zijn kerk al 160 acres

(1 acre = 4046 m²) land gekocht van de regering van de USA tegen een prijs van 12,5 dollarcent (ongeveer f 0,30) per acre, land dat wel beschouwd toebehoorde aan de oorspronkelijke bevolking van Amerika: de Indianen.

De Indianen hadden vanaf de ontdekking van Amerika door Columbus in 1492 eeuwenlang gevochten tegen opdringende kolonisten die hun grond in bezit namen. Geleidelijk aan gaven de Indianen de strijd op en trokken zich terug in door Amerika toegewezen reservaten voor Indianen. In 1876 verzamelden de Indianen zich nog eenmaal en trokken zij ten strijde tegen het Amerikaanse leger onder leiding van generaal Custers en wisten de slag bij Little Big Horn nog te winnen. Uiteindelijk moesten zij korte tijd daarna het hoofd in de schoot leggen. Dit keer definitief.

Behalve de pastoor kochten ook de pas aangekomen migranten ter plaatse landbouwgrond aan tegen ook 12,5 dollarcent per acre. Het was arme en steenachtige grond. De beste grond langs de kreken was al in handen van emigranten die zich daar al eerder hadden gevestigd.

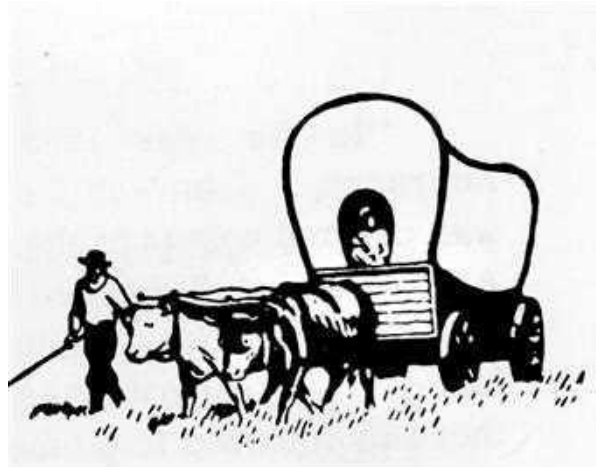

Foto 2
Ossenwagen

Sommige Nederlandse boeren verdienden in de winter een centje bij met het vervaardigen van klompen.

Er werd in de nederzetting een straat aangelegd waarlangs woningen werden gebouwd. Water werd jarenlang gehaald bij een twee kilometer verderop gelegen bron. Ter vervanging van de noodkerk begon in 1858 de bouw van definitieve houten kerk, die in 1860 gereed kwam.

In 1860 waren er in Leopold de volgende parochianen die een kerkbijdrage betaalden:

Foto 2
Leopold ploegen en zaaien

*Gerard Sonderen
J.A. Horsten
John Holweg
John Scharenborg
Herman Sander
Henry Sander
Peter Van de Ven
Meyer (junior)
H. Hinkebein
H. van den Anker
B. Ostendorf
G. Lubbers
H. van Wordragen*

*Lambert Bolk
Husker
M. Schuttinger
Clement Beel
Albert Arnzen
Jan ter Braak
Jacob Holweg
Henry Bolk
J.G. Rickhoff
Keizer
J. Visser
Herman Elfrink
A. Rickhoff*

*Luurkamp
J.W. Isseling
Badelman
N. Feith
G. Braamhaar
John Brands
J. Eftink
Meyer (senior)
Philip
Jansen*

In 1860 vertrok pastoor Van Luytelaar naar elders en van 1860 tot 1866 zat de parochie zonder pastoor. Dat was de periode van de Amerikaanse burgeroorlog, die woedde van 1861 tot 1865. Het was een oorlog van de noordelijken (de Unie) tegen de zuidelijken (de Confederatie). De laatsten keerden zich tegen de door president Lincoln uitgevaardigde wet inzake de afschaffing van de slavernij. In het zuiden van Amerika draaide de economie namelijk op de mankracht van de uit Afrika aangekochte slaven. De slaven konden niet gemist worden, meende men daar.

Foto 4
burgeroorlog

*John F. Holweg
Leonard Steckler
Hendry P.G. Van der Ven
Clemens Behl
Charles A. Seiler
George van der Mierden
Bernard Niebur
Robert van Gennip
Eliz. Van der Mierden
John Eeftink
John B. Elfrink
Luise Manning
A. Nenniger
Gerard Hinkebein
J.M. Finney
Henry Brauer
Christian Trenkler
Wm. D. Manning
J.H. List
J.G. Sonderen
John Schweizer
Henry Wubler
Gerard Lubbers
Peter Buters
Bernard Holweg
Frans Bushhulte
Herman Nuning*

*Rutger Arenzen
Henry J. Van der Ven
George Elfrink
D. te Holder
Bernard Krussell
Wendel Seiler
John Quatmann
Charles Nenninger
Peter van Rooy
Herman Elfrink
Willem Arenzen
Herman Sanderling
John Meurer
Martin van der Ven
Barney Lamers
Melcher Seiler
John Hosenfeld
Barney Wessel
John Der Brock
Dorothea Isseling
Henrick Jansen
Henry Brands
John Scharenborg
Henry Elfrink
Henry Schulte
Bernard Brummer
Wm. VandeVen*

*Hermann Thele
Theodora Brands
John Stackler
Herman Bultel
William Richter
Frank Brans
Fritz Radin
John Engelen
Adolf Mayer
John Wilkens
John G. Fisher
Wm. Price
Herny Horrell
Peter G. Fischer
Frank Stackler
Mark Horrell
Martin van Doren
John Steckler
John Schmitt
Adelheid Holzum
Chrales Poinsett
Joseph Radin
Thomas G. Poinsett
Henry Elfrink
John Steinart
Josef Staus (Marble Hill)*

Later doken nog de namen op van:

*Thiel
H. Nabers
James Nations
M. Jennings
Mac Donnel
Mcgee
E. English
Hughes Joos*

*C. Scheffer
Weduwe Nieman
Bernard Hummert
John van Delft
Schoonhof
John Burten
Patrick Borden
Martin Kane*

*Louis Smalz
R. Holzum
Parr
Pohlhaus
Schildering
R. Arntz
Aug. Bramer
Bernard Vaske*

Leopold is nu een zwaar katholieke en welvarende besloten gemeenschap van Nederlandse/Duitse oorsprong. Er zijn veel huwelijken gesloten tussen de inwoners van Leopold onderling. Dat kon omdat niemand familie van

elkaar was. Deze traditie heeft zich voor een groot deel doorgezet tot op heden. Het aantal parochianen bedroeg in 1981 totaal 704, met als middelpunt het in 1899 gebouwde stenen kerkgebouw.

Terug naar de roots

Bennie Schildering uit Vragender onderhoudt al jaren contact met zijn verre familie in Leopold. Dat resulteerde op 14 juli 2016 in een bezoek van de nazaten van de families Sonderen, Scharenborg, Stoverink, Holweg (Lichtenvoorde) Eeftink (Eftink) (Lievelede), Hulshof (Harreveld), ten Holder (Wisch-Lichtenvoorde) aan o.a. Lievelede en omgeving.

Hemmie ten Holder uit Lichtenvoorde had via de pers vernomen van dit bezoek en kreeg in Lievelede contact met Debbie Keith uit Leopold, een verre verwante van Derk ten Holder. Hemmie had namelijk na het overlijden van zijn vader, Johannes Hermanus ten Holder, geboren in 1910 te Lichtenvoorde, in een verborgen laasje correspondentie gevonden van Geertruida W. ten Holder, geboren 1868 te Wisch. Geertruida was als meisje vóór 1889 met de noorderzon naar Amerika vertrokken, Zij werd daarna door de familie Ten Holder in Lichtenvoorde doodgezwegen. Hemmie probeerde van Debbie Keith nadere inlichtingen te verkrijgen over deze geheimzinnige Geertruida ten Holder maar zijn Engels was niet toereikend voor een diepgaand gesprek. De geschiedenis bleef in nevelen gehuld.

Ik heb daarna de stamboom van Gerrit ten Holder en Geesken Sesinck nader uitgeplozen. Dit echtpaar had een zoon, Johannes ten Holder, geboren 1778 te Wisch, die trouwde met Gertrud te Roller. Zij kregen uit dit huwelijk twee zoons:

Derk ten Holder, geboren 1816 te Wisch, en Gradus J. ten Holder (Jan), geboren 1832 te Wisch.

Moeder Gertrud te Roller overleed in 1869 en omdat vader daarvoor al overleden was, viel de boerderij aan de oudste zoon Derk ten Holder. De jongere broer van Derk, te weten Gradus J. ten Holder, was in 1863 getrouwd met R. Welmans en had op dat moment een dochter Geertruida W. geboren 1868 te Wisch. Gradus had volgens de wet recht op een deel van de erfenis. Of dat ooit is uitgekeerd, valt te betwijfelen, want dat was destijds bij boeren niet gebruikelijk, daar er geen baar geld voorhanden was.

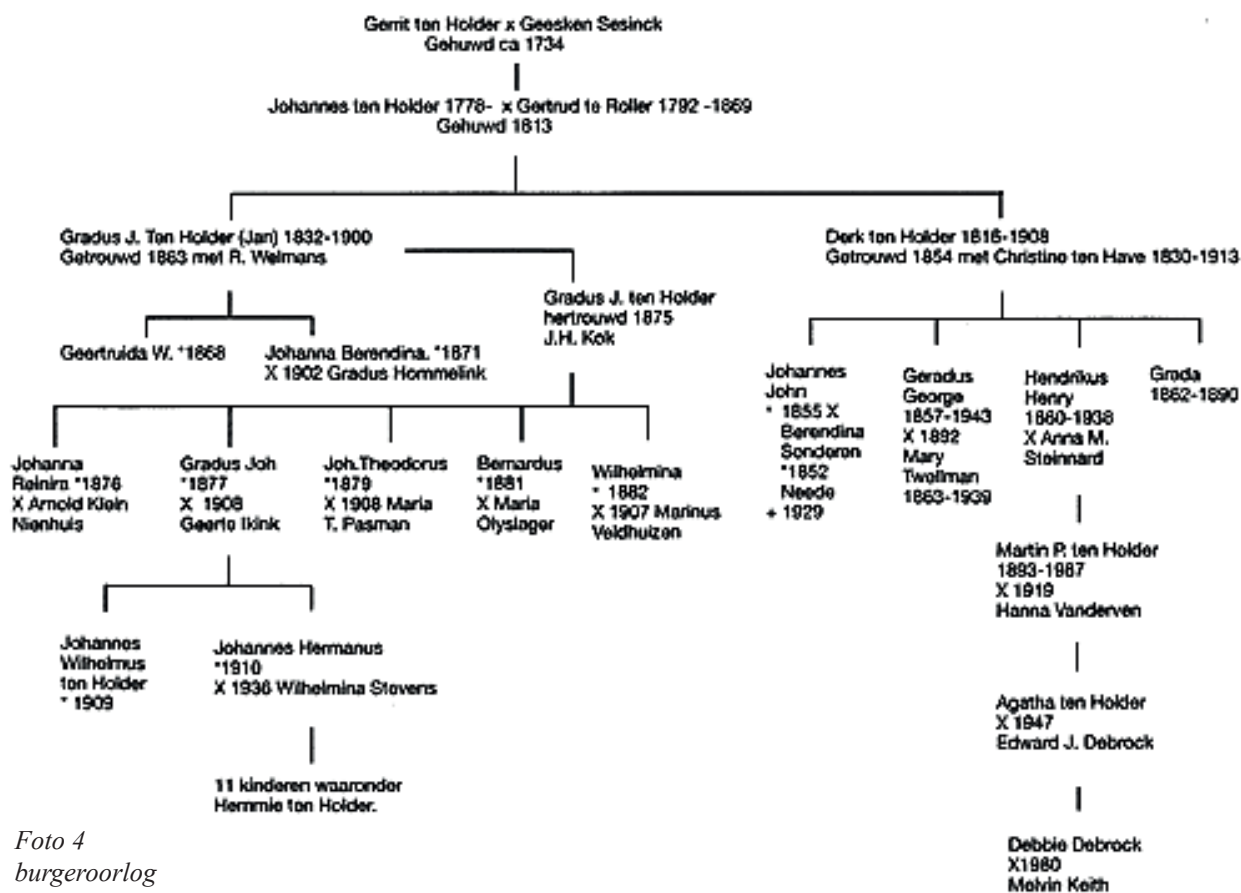

Foto 4
burgeroorlog

Derk emigreerde enkele jaren daarna naar Amerika. In de parochie-annalen van Leopold Missouri wordt hij voor het eerst in 1878 vermeld. Een emigrant had voor de reis naar Amerika en voor een goede start aldaar veel geld nodig en Derk zal de boerderij Ten Holder verkocht hebben en hij kan met de gehele opbrengst ervan vertrokken zijn zonder zijn broer Gradus alsnog zijn kinsdeel uit te keren. Of deze veronderstelling juist is, is niet bewezen. Feit is wel dat er onenigheid was tussen de broers zoals blijkt uit twee vanuit Amerika verzonden brieven aan Gradus, die in 1883 met zijn inmiddels uitgebreide gezin van Wisch was verhuisd naar Lichtenvoorde, adres Op 't Zand B 280. Geertruida ten Holder, de dochter van Gradus, was toentertijd 15 jaar en dienstbode in Wisch. Zij was niet meeverhuisd naar Lichtenvoorde.

Op 6 mei 1885 vertrok ze op 17-jarige leeftijd als dienstmeisje naar Pruisen. In 1889 komt

er van haar een brief d.d. 24-8-1889 vanuit Cincinnati Ohio USA met de mededeling dat ze het goed maakt. Ze schrijft verder dat zij van Ome en Tante vertrokken is van Missouri (Leopold) naar Cincinnati Ohio. Hoogstwaarschijnlijk wordt met 'Ome en Tante' haar oom Derk ten Holder bedoeld, die al sinds 1878 in Leopold Missouri woonachtig was. Wanneer zij vanuit Pruisen naar Amerika is vertrokken, is onbekend en dus ook hoe lang ze bij haar Oom Derk heeft verbleven, waarschijnlijk als hulp in de huishouding.

Zowel Geertruida alsook de zoon van Derk beklagen zich erover dat Gradus J. ten Holder, geboren 1832 en nu wonende op 't Zand, de brieven aan hem van zowel zijn dochter Geertruida als die van de familie van Derk ten Holder niet beantwoordt. Hier de onbewerkte inhoud van de brief die Geertruida vanuit Cincinnati (Ohio) schreef aan haar vader Gradus ten Holder, Op 't Zand in Lichtenvoorde.

*Foto 7
Derk ten Holder*

Cincinnati, den 24 Augustus 1889

Dierbare Vader en Moeder

Zusters en Broeders ik kan niet nalaten om u enige letteren te schrijven ik heb u al eerder geschreven maar ik heb nog geen tijding van u gehad ik laat u weten de gezondheid van mij en ik hoope het ook van u weer te hooren waar het anders het zou mij van herten leed zijn nu moet ik u eens laten weten dat ik van Ome en Tante vertrokken ben van Mesori na de stad toe Cincinnati om reeden dat ik daar meer verdienen kan ik dient bij Hollanders uit Lichtenvoorde bij JA Holweg en daar bevalt het mij heel goed ik ben der al over 2 maand hier in de stad is meer te verdienen als in Mesori het bevalt mij hier heel goed Holweg heeft eene Herberg en Billejard tafel en ik moet huiswerk doen wassen strijken koken van alles wat ter doen is ik kan mijn werk heel goed doen en verdient ook goed geld Vader en Moeder in deezen Brief schik ik u 2 dollar dat is 5 gulden om kermis te houden 2 gulden voor vader 1 gulden voor Moeder (stiefmoeder J. H. Kok, TW) 1 gulden voor mij Zusters 1 gulden voor mijne Broeders daar moet u allen maar goed kermis voor houden en ik wensch u veel plijzier ik denk ook nog veel aan Zuster Dina (Johanna Berendina, TW) als gij zin hebt om hier te koomen dan koom maar met Jan Arink uit beltrum die is voor plijzier bij u wat Ome en Tante en Neefven en Nichten (Derk ten Holder en zijn kinderen, TW) aan betref die zijn alle goed gezond ik heb nog gisteren een Brief gehad van Mesori (uit Leopold, TW) nu veel bijsonders nieuws is hier niet wat de vrugten aan betref van allen goed geluk nu wees zo goed en schrijf mij spoedig weer terug of gij deezen brief ontvangen heb ik schik hem aan Hermanus Holweg (in Lichtenvoorde, TW) die zal u wel te huis Brengen en dan moet gij hem maar goed voor trakteenen dat is mijn baas zijn Broeder ik ben bang als ik hem aan u schikke dat hij niet overkomp nu veele Compelementen van mij aan u allen hier Breek ik af met de pen maar niet met het hart Ik Blijf uwe

Dierbare Dogter

die zich noemp

Maria Geertruida

Ten Holder.

Holweg wees zo goed en stuurt deezen brief aan Jan Ten Holder op het Zaand onder Lichtenvoorde.

Geertruida weet kennelijk het exacte adres van haar vader in Lichtenvoorde niet. Ze zal er waarschijnlijk nooit op bezoek geweest zijn. Uit de volgende brief, geschreven door Gerardus George ten Holder (1857-1943), de zoon van Derk ten Holder, aan de broer van Derk te

weten Gradus J. ten Holder (1832-1900) op 't Zand in Lichtenvoorde, blijkt dat Gradus zijn dochter Geertruida heeft teruggeschreven maar dat hij nog steeds overhoop ligt met zijn broer Derk ten Holder.

Leopold Den 11 Januarij 1890

Gelifde Oommen en Tante Neeven en Nichten

met een inig gevoel van blijtschap en uit Naam van Vaader en Moeder neem ik de pen op om U Geliefden eens meetedeelen als dat Wij God zijndank allen nog goet gezond zijn en hoopen dat Gij deze weinige letters in Gezonthet moogt ontvangen als het anders zou zijn dat zouw ons van harten leet zijn Geliefde Oom het sgijnt als of de Verschillen is niet gedooft omreeden dat Wij geen brief meer van Uw ontvangen als juist den brief die Gij aan Trui hep gesgreven die heeft zij Ons laatten leezen en Wij hebben daar uit gezien dat Gij allen goet gezond zijt hetwelk ons Allen verheugd en Trui gaat het goet zogoet Wij weeten. wat Zij verdient weeten Wij niet dat sgrijf zij

ons niet Zij is het vorig winter bij ons geweest omdat Zij geen diens hat
Wij hebben het voorige jaar 1889 een vrugbaar jaar gehat van alles goet verbout het weer is
hier van dezen winter heel warm het vries niet het sneeut niet en juist of het zoommer is maar
bij zonder veel regen Onze veestant is klijn 2 muilezels 3 melkkoeien 3 jaarige ossen 2 kalveren
9 mistvarkens 18 biggen van 6 maant out en een draagende zeug de prijzen zeer laag varkens
geslagt 2 cent drie vierdel het pont runtvlees 2 a 3 cent het pont en melkkoe 10 a 15 dolla tarwe
60 a 65 cent 60 pont haaver 15 cent 32 pont maist 20 cent 68 pont Aardaplen 25 cent 60 pont
bootter 10 a 15 ct het pont kippen eijeren 10 cent de 12

B Wissink van den Burink is hier ook in destreek hij is nu reets een jaar hier en nu aanvanks
Maart gaat hij weervertreken naar Wisconsen daar is Zijn Broeder Dolf ook J Seesink gaat het
ook goet Zij hebben 2 Kinder een jongetje en een Meijsje bij Eeftink en Hulshof zijn Zij ook nog
goet gezont Mijn Broeders Jan (Johannes John, TW) en Hent (Hendrikus Henry, TW) en deszelfs
Vrouw en Kinder zijn ook allen goet gezont Nu wensen Wij U allen veel geluk en zegen in het
Nieuwe Jaar. Naar Ziel en Liggaam en Hier namaals de Kroon des Eewegenleevens
Nu zijt nogmaals gegroet van Vader en Moeder Jan Hent endeszelfs Vrouw en Kinder en van Mij
Hij die zig noemt
Geradus ten Holder

Adres

Aan den Heer

D ten Holder

Leopold Bolinger CO

Staat Missouri

N Amerika

Geradus woont gezien zijn adres bij deze brief
nog bij zijn vader Derk.

Uit de brieven vanuit Amerika blijkt dat de Ne-
derlandse taal in woord en geschrift niet meer
optimaal is, maar misschien is dat voordien
ook nooit zo geweest.

Uit bovenstaand verhaal blijkt dat destijds
ook enkele Achterhoekers met noeste arbeid
en veel ontberingen hebben gezorgd voor de
ontwikkeling van een nog maagdelijk stukje
Amerika.

Veel nakomelingen van Nederlandse emigran-
ten in Amerika en andere landen zoeken de
laatste jaren via internet veelvuldig contact met
hun Nederlandse familie. Contacten die goed
verlopen, daar de meeste Nederlanders nu wel
een beetje Engels beheersen. De buitenlanders
blijken steeds zeer trots op hun Nederlandse
afkomst.

Nawoord

Veel dank is schrijver dezès verschuldigd aan
Hemmie ten Holder die hem door het ter inza-
ge geven van een complete documentatiemap
de mogelijkheid heeft gegeven een verslag sa-
men te stellen van de wederwaardigheden van
een groep Achterhoekse emigranten in Ameri-
ka vanaf 1856.

Bronnen: jubileumboek 125 jaar St John's kerk in
Leopold Missouri.

Ecal in Doetinchem.

Wikipedia.

Fotoverantwoording:

Foto boot en burgeroorlog: Wikipedia.

Foto's betreffende Leopold: uit boek 125 jaar St.
John's kerk in Leopold Missouri, uitgegeven door
parochiebestuur aldaar.

Foto Derk ten Holder-ten Have: familiealbum van
Debbie Keith-Debrock Leopold Missouri.

Toepassing genetisch onderzoek voor genealogie; resultaten voor de familietak Hunink / Huinink

Door Sander Hunink (*s_hunink@hotmail.com*)

Inleiding

In de vorige periodiek heb ik aangegeven dat ik bezig ben naar de zoektocht naar mijn geschiedenis. Daarbij kwam ik in Lichtenvoorde terecht, daar ik afstam van de oorspronkelijke bewoners van de boerderij Huinink. In de zoektocht naar de genealogie van mijn familie, liep ik, zoals iedere (amateur)genealoog, tegen de grenzen aan van archiefonderzoek: het gebrek aan geschreven bronnen en de bijna onmogelijke zoektocht naar namen en relaties in de vele, nog te transcriberen historische perkamenten. Het transcriberen van oude teksten is natuurlijk tevens een zeer interessante op te pakken hobby, maar mijn oog viel ook op een andere techniek die het mogelijk maakt op grotere lijnen de geschiedenis van mijn voorvaders te ontrafelen. Dit betreft de mogelijkheden van DNA-onderzoek. In dit artikel wil ik aan de hand van de resultaten die ik vond voor de mannelijke lijn (van de familienaam Hunink / Huinink) kort de mogelijkheden van DNA-onderzoek uiteenzetten.

Verschillende typen DNA-onderzoek

Genetische historie via DNA-onderzoek is één van de jongste wetenschappen. Sinds het begin van dit millennium wordt DNA-onderzoek gebruikt voor onder meer genealogische doeleinden (relaties tussen individuen) en genetische geografie (in beeld brengen van migratiepatronen).

Verwantschapsonderzoek

Ieder mens heeft een uniek DNA-profiel, dat genetisch materiaal bevat van zowel de vader als moeder. In elke celkern is DNA verdeeld over 46 chromosomen, die in paren voorkomen. Binnen elk paar is één chromosoom overgeërfd via de vader en het andere chromosoom via de moeder. In elke celkern is de erfelijke informatie verdeeld over 23 chromosoomparen, waarvan één paar het geslacht bepaalt. Het DNA bestaat uit een lange rij bouwstenen, die zichzelf herhalen (Short Tandem Repeats, of

STR). Aangezien iedereen een uniek DNA-profiel heeft, dat echter wel lijkt op het DNA-profiel van zijn ouders, broer, zus, ooms, tantes en andere verwanten, is het mogelijk om het DNA-profiel te vergelijken en te zoeken naar mogelijke verwantschappen. Het DNA-onderzoek naar verwantschappen gebeurt door middel van onderzoek naar de STR's die overeenkomen. Zo heeft STR-onderzoek grote waarde voor genealogen om recente verwantschappen te vinden en zo de stamboom aan te kunnen vullen. Een groot voordeel voor genealogen is dat (voornamelijk) Amerikaanse bedrijven een enorme databank hebben opgebouwd waarmee de STR's uit DNA kunnen worden vergeleken (MyHeritageDNA, AncestryDNA, Family Tree DNA). Nadeel is dat deze onderzoeken geen duidelijkheid geven over de afkomst van de voorvader of voormoeder uit een bepaalde streek. Ook is de uitkomst niet te koppelen aan bepaalde historische migratiepatronen.

Genetische geografie

Er zijn drie soorten DNA-onderzoeken voor genetische geografie: onderzoek naar het Mitochondriaal DNA (mtDNA, alleen doorgegeven van moeder op kind), onderzoek naar genetische mutaties van het Y-chromosoom (Y-DNA, alleen doorgegeven van vader op zoon) en onderzoek naar het autosomaal DNA (volledige achtergrond van alle voorouders samen). Een genetische mutatie wordt ook wel een SNP (Single nucleotide polymorphisms) genoemd. Het gegeven dat het Y-chromosoom bijvoorbeeld vrijwel onveranderd wordt doorgegeven van vader op zoon, maakt dat het mogelijk is om een genealogische vaderlijn te maken. Deze genealogische vaderlijn is terug te traceren tot de eerste 'man'. Eens in de paar duizend jaar doet er zich mogelijk een mutatie voor van het Y-chromosoom, zodat verschillende vaderlijnen uit elkaar te houden zijn. Dit stelt de wetenschap in staat om de mannelijke populatie van de wereld, vanaf 'Adam' tot

in de moderne tijd, in te delen in zogenaamde haplogroepen met overeenkomstige SNP's. Deze haplogroepen zijn weer onderverdeeld in subhaplogroepen. De indeling is onder meer gemaakt door vergelijking van DNA-profielen van mannelijke skeletten in archeologische opgravingen, waardoor de wetenschap migratiepatronen in beeld heeft kunnen brengen door de tijd heen. Zo is de wetenschap inmiddels zover dat migratiepatronen tot een paar duizend jaar terug (en soms nog recenter) in beeld zijn gebracht. Daarmee is het ook mogelijk om de herkomst van familienamen in beeld te brengen vanaf 1000 jaar geleden en verder terug.

Resultaten Y-DNA onderzoek: een kleine geschiedenis

Aangezien ik mijn stamboom terug heb kunnen traceren tot 500 jaar geleden, heb ik minder behoefte aan inzicht in verwantschappen kortgeleden en vanwege mijn interesse in de migratiepatronen van mijn voorvaderen heb ik een DNA-test gedaan naar mijn Y-DNA-profiel. De test heb ik gedaan bij het Britse bedrijf LivingDNA, die mijn DNA testte aan de hand van wat opgevangen wangslim aan een speciaal wattenstaafje. LivingDNA test op basis van onderzoek naar SNP's (Single nucleotide polymorphisms) die positief scoren ten opzichte van het onderzochte Y-chromosoom. Het SNP-profiel van mijn Y-chromosoom geeft aan welke mutaties ik deel met een gemeenschappelijke voorouder die is ingedeeld in een bepaalde subhaplogroep. In theorie zou mijn subhaplogroep-indeling overeen moeten komen met de geschiedenis van de naam Hunink, die ook van vader op zoon wordt doorgegeven (in ieder geval de laatste 500 jaar). Dit maakt het misschien mogelijk om te bepalen of ook andere Hunink-takken tot deze subhaplogroep behoren en of er sprake is van een gemeenschappelijke voorvader. De herkomst van een gemeenschappelijk voorvader kan een aanwijzing geven over de herkomst van de achternaam Hunink.

Het resultaat van mijn Y-DNA-test is dat ik en mijn voorvaderen behoren tot de haplogroep R1b-U106, en daarbinnen specifiek subgroep R-Z8. De R1b-groep komt van oorsprong van de Siberische toendra en de Noordoostelijke delen van Europa en waren de laatste mam-

moetjagers in de Oude Steentijd die nog lang een jagers-verzamelaars bestaan hadden. Zij zwierven in de Midden-Steentijd en Nieuwe Steentijd als nomaden rond door een groot gebied van Europa, Siberië tot India. Toen de mammoet uitstierf, jaagden zij voornamelijk op ander groot wild zoals wisenten en oerrunderen. R1b zou zich na de laatste IJstijd splitsen in meerdere haplogroepen. De haplogroep waar mijn voorvaders toe behoorden, de noordelijke haplogroep R1b1a (P297) migreerde via de Kaukasus naar de Pontisch-Kaspische steppe. De haplogroep R1b wordt geassocieerd met de eerste gedomesticeerde dieren als schapen, geiten en runderen. Waarschijnlijk hebben zij nog lang als nomaden of semi-nomaden rondgetrokken met hun vee. Vanuit de Pontisch-Kaspische steppe splitsten zich weer verschillende haplogroepen af, waarbij mijn voorvaders behoorden tot de haplogroep R1b1a2 (M269). Deze haplogroep ontwikkelde de Kurgan-cultuur, bekend om de begraving van doden onder 'kurgans', een type grafheuvels, en later de Yamna-cultuur of Okergrafcultuur, die meer gemobiliseerd was door het gebruik van wagens.

Foto 1. Hemelschijf van Nebra. Bron: Dbachmann, Wikipedia Creative Commons.

Deze groep wordt ook wel aangeduid als de Indo-Europeanen, waarvan de meeste Europeanen in mannelijke lijn afstammen. Via de Pontisch-Kaspische steppe (haplogroep R1b-L23) en de Balkan (haplogroep R1b-L51) zijn zij Centraal-Europa binnentrokken waar zij de Unetice-cultuur ontwikkelde in de Vroege Bronstijd (haplogroep R1b-L11). De Unetice-cultuur wordt onder meer gekenmerkt door zijn karakteristieke metalen voorwerpen, waaronder torques, platte bijlen, platte driehoekige dolken, armbanden met spiraalvormige einden en gedraaide ringen, verspreid over

een groot deel van Europa (bron: Wikipedia). Ook de Hemelschijf van Nebra wordt aan de Unetice-cultuur toegewezen (zie figuur 1). Dat geeft een beeld van hoe deze groep de hemel waarnam en in hoeverre ze inzicht had in de bewegingen van de zon, maan en planeten. Uiteindelijk splitst zich ook deze haplogroep weer op in verschillende groepen, waaronder mijn voorvaders die naar Scandinavië vertrokken en de haplogroep R1b-U106 vormden. In figuur 2 heb ik de migratie van mijn voorvaders op kaart gezet voor een overzicht.

Foto 2. Verspreidingskaart haplogroep R1b en onderliggende haplogroepen door de tijd heen. Bron achtergrondkaart: San Jose (Wikipedia), CC BY-SA 3.0.

De haplogroep R1b-U106 wordt aangegeven als ‘West-Germaans’, waar zeker 35% van de Nederlandse mannen toe behoren en met name mannen van boven de rivieren¹. De haplogroep R1b-U106 komt dan ook het meest voor in Nederland en West-Duitsland. Niet echt een verrassende uitkomst dus en bovendien redelijk algemeen in onze streken. Deze haplogroep heeft een gemeenschappelijke voorouder die circa 4000-4500 jaar geleden leefde in de bronstijd. De haplogroep komt voort uit Proto-Keltisch-Germaanse volkeren, die van oorsprong

door migratie van de Pontische Steppe, via Zuidoost-Europa, naar Duitsland zijn gemigreerd. De haplogroep R1b-U106 is op zichzelf weer opgesplitst in meerdere subhaplogroepen, waarvan L48 de grootste afsplitsing is en waar R-Z8 eveneens toe behoort, de subhaplogroep van mijn directe voorvaders. Deze afsplitsing komt uit Scandinavië en Noord-Duitsland waar zij de noordse bronstijd (1700-500 voor Chr.) doormaakten en waar de Germaanse cultuur is ontstaan en de mythologie van Wodan, Donar, Balder en Freya (zie figuur 3). Vanuit Scandi-

navië en Noord-Duitsland werd de Germaanse cultuur verder verspreid. Ongeveer aan het eind van de noordse bronstijd of aan het begin van de daaropvolgende ijzertijd heeft de subhaplogroep R-Z8 zich verspreid vanuit Scandinavië en Noord-Duitsland naar andere delen van Noordwest-Europa, waaronder naar de regio Achterhoek en Westfalen. De gemeenschappe-

lijke voorvader, 'meneer R-Z8', leefde volgens berekeningen rond 2400 jaar geleden, aan het begin van de IJzertijd. De subhaplogroep R-Z8 kent tegenwoordig de hoogste concentratie in Nederland, Duitsland en Groot-Brittannië (McDonald, 2015; McDonald, 2016).

Foto 3. Rotstekeningen uit de Noorse Bronstijd in Tanumshede, Zweden. Inzet: verspreiding van de cultuur van de Noorse Bronstijd, waar onder meer de subhaplogroep R-Z8 uit de haplogroep R1b-U106 mee wordt geassocieerd. Bronnen: Wikipedia.

Naast mijn eigen resultaten, zijn er tevens andere personen met vergelijkbare achternamen die behoren tot de subhaplogroep R-Z8. Zo wordt er melding gemaakt van ene Huening in Nederland met een R-Z8 toedeling in het Benelux Geographical Y-DNA Project van Family Tree DNA². Ook is er sprake van een Amerikaan met de achternaam Huening met eveneens de toedeling R-Z8 en een verwijzing naar een Duitse familie in Bocholt-Spork. Het betreft de verwijzing naar Johann Wilhelm Huening en Adelheid Huening, die in 1856 emigreerden van Bocholt-Spork (in Westfalen) naar Waterford, Wisconsin in Amerika³. Andere families met de naam Hunink of afgeleide namen die een DNA-test hebben gedaan, zijn tot nu toe niet gevonden. Als echter de genealogische bronnen van de Lichtenvoordse familietak Hunink kloppen zoals beschreven in mijn boek *'Het oeroude geslacht Hunink'*, betreft de hiervoor beschreven geschiedenis tevens de geschiedenis van vele Huninks uit Lichtenvoorde en omgeving die verwant zijn aan de bewoners van de boerderij Huinink bij Lichtenvoorde. De toedeling van de familietakken tot R-Z8 geeft in ieder geval aan dat zij een gemeenschappelijke voorouder hebben die 2400 jaar geleden leefde. Of er sprake is van recentere familierelaties, is niet bekend. Verder is het beperkend dat er weliswaar achternaam-projecten zijn (zoals Huening), maar dat deze zijn afgeschermd voor personen die niet bij de betreffende organisatie een DNA-test hebben laten afnemen.

Uit de DNA-test resultaten komt naar voren dat de mannelijke lijn Hunink met zekerheid van origine West-Germaans is. De subhaplogroep R-Z8 heeft zich vanuit Scandinavië en Noord-Duitsland naar onder meer Nederland en Duitsland verspreid, wat overeenkomt met de migratiepatronen van verschillende Germaanse stammen. Het is niet precies aan te geven tot welke Germaanse stam R-Z8 behoorde, aangezien vele stammen in elkaar opgingen en er ook weer nieuwe ontstonden. Stammen waren vaak een mengeling van mannen van verschillende oorsprong, geen enkele stam behoorde 100% tot één specifieke subhaplogroep. Dat heeft onder meer te maken met het feit dat Germaanse stammen vaak met elkaar

in oorlog waren en overwonnen stammen werden opgenomen in de eigen stam (veelal als slaaf). Daarnaast waren bijvoorbeeld de Saksen en Franken verbanden van meerdere stammen. Beide groepen hebben hun oorsprong in Scandinavië en Noord-Duitsland.

De Saksen zijn berucht geweest om het opnemen van stammen, al dan niet op een gewelddadige manier. De Chauci is een specifieke stam die zeer interessant is voor de beschouwing van de herkomst en betekenis van de naam Hunink. Deze stam voldoet aan het migratiepatroon en origine van R-Z8. Bovendien hebben zij zich gevestigd in Westfalen, waar zij mogelijk onder de naam Hunen bekend stonden vanwege hun grootte, zoals nader uitgewerkt in mijn boek *'Het oeroude geslacht Hunink'* (Hunink, 2018). Hiermee is er zowel sprake van een link met de genetische geografie als een link met de betekenis van de naam.

Waardevolle toevoeging?

DNA-onderzoek is zeker een interessante ontwikkeling. Naarmate de tijd verstrijkt, verschijnen er steeds meer DNA-projecten. Niet alleen op regionaal niveau, maar ook verschillende DNA-projecten voor bepaalde familienamen. Daar moet wel de kanttekening bij worden gezet dat een genealogische lijn soms anders kan zijn dan een genetische lijn. Zo werd ik laatst door iemand er terecht op gewezen dat soms de man introuwde op de boerderij van de vrouw en dat hij zo de naam van de boerderij van zijn vrouw kreeg. Het koppelen van de familienaam aan een genetische lijn kan niet klakkeloos worden toegepast. Wel geeft het DNA-onderzoek aan de hand van STR's interessante nieuwe mogelijkheden om recente verwantschappen op te sporen. Verder, zoals mijn eigen voorbeeld laat zien, kan DNA-onderzoek aan de hand van SNP's een *'doos van Pandora'* openen aan informatie vanaf het heden tot aan *'Adam'*. Het ontdekken van de migratieroute van de eigen voorouders geeft de kans om letterlijk in hun voetsporen te treden. Hiermee kan de eigen geschiedenis tot ver voorbij de geschreven stamboom worden onttrafeld, met één duidelijke conclusie als gevolg: we zijn allemaal familie.

Bronnen:

Hunink, S. (2018). *Het oeroude geslacht Hunink, 500 jaar geschiedenis in Deventer, Amsterdam en Lichtenvoorde*. Uitgeverij Hune, Oss.

McDonald, I. (2015). *U106 explored: its relationships, geography and history*. Report tot he U106 group.

McDonald, I. (2016). *U106 explored: its relationships, geography and history*. Report tot he U106 group. March 2016 Edition.

www.eupedia.com/europe/benelux_france_dna_project.shtml

¹ Hay, M. (2017). *Genetic history of the Benelux & France*.

Bron: https://www.eupedia.com/europe/benelux_france_dna_project.shtml, geraadpleegd in november 2017.

² <https://www.familytreedna.com/public/benelux/default.aspx?section=yresults,kitnr:58755>, geraadpleegd in november 2017.

³ Vergelijk <https://www.igenealogy.com/de/nachnamen-projekte/h/huening-1820> met <https://www.geni.com/people/Wilhelm-Theodor-Huening/6000000002341888656?through=5570879355360044997#/tab/dna>.

Noot van de redactie

Het boek *Het oeroude geslacht Hunink* behandelt de geschiedenis van de familie Hunink uit Deventer, die van oorsprong uit Lichtenvoorde komt. Het hoofdstuk over Lichtenvoorde behandelt onder meer het leven op de hofboerderij Hunink in de vroegere Heerlijkheid Lichtenvoorde. Tegenwoordig is de boerderij bekend onder de naam Huinink/Oriëns aan de Europaweg). Vele Huininks uit Lichtenvoorde en omgeving stammen af van de bewoners van deze boerderij, waaronder de architect Jan Huinink. Een volledige genealogische stamreeks, vanaf de eerste bewoner Bartholt Hunynck uit 1519, is opgenomen in de bijlage van het boek. Deze is van grote waarde voor verder stamboomonderzoek van de familie Huinink.

Het boek gaat tevens uitgebreid in op de verklaring van de achternaam Hunink, aan de hand van bronnen en verhalen over onder meer de afstamming van reuzen, een hoofdman, een oude Saksische stam en een zeer oude voornaam. De naam komt al zeker meer dan 1000 jaar voor in de regio Achterhoek - Westfalen.

Het boek *'Het oeroude geslacht Hunink, 500 jaar geschiedenis in Deventer, Amsterdam en Lichtenvoorde'* is voor € 34,95 te koop bij boekhandel Meneer Kees in Lichtenvoorde of boekhandel Kramer in Winterswijk en op internet: www.achterhoekseboeken.nl.

Jodenwerkkamp Lievelede

Door Joop te Brake

Mijn geboortedorp is Lievelede. Ik ben daar geboren op een boerderij, die tot eind 1974 eigendom van onze familie was. Met de bevrijding was ik net drie jaar oud. Op 31 maart 1945, zaterdag voor Pasen, is Lievelede bevrijd. Die zaterdag werden, als ik het goed heb, naast Lievelede, en Lichtenvoorde, ook Groenlo en Eibergen, en Winterswijk bevrijd. Van die bevrijding staat mij eigenlijk niets bij. En ook niet van 5 mei 1945, toen officieel heel Nederland werd bevrijd.

Wat is me dan wel bijgebleven van toen ik heel klein was? Dat op de deel de ruiten waren geblindeerd. We zaten weleens in de kelder of in de stal achter de koeien. Om te schuilen voor beschietingen en bombardementen. Ik herinner me verder, dat er voertuigen bij onze boerderij stonden en dat er militairen in de grote kamer waren. Volgens mij waren dat nog Duitsers.

Fietsen waren in de 'schoppe' (schuur) achter stro verborgen, vlees was ergens op de deel

verstopt. Er verbleven evacués uit Limburg bij ons. Die sliepen met z'n vieren in één bed, twee aan twee met de voeten naar elkaar toe. En op zolder was een en ander aangepast, ik denk voor die Limburgers.

In een weiland van ons langs de weg naar Lichtenvoorde heb ik twee tanks of rupsvoertuigen zien staan. Van Britse makelij? Ergens in dat weiland was er ook nog een diepe kuil. Naast dat weiland is trouwens op de dag van de bevrijding een boerderij afgebrand.

Tegenover onze boerderij heb ik over het terrein van *Rijkswerkkamp „Lievelede”*, een Jodenwerkkamp, gelopen. Er stond toen nog één gebouw op dat terrein en daar ben ik samen met mijn broertje in geweest. Daarvóór moet ik weleens bij de ingang van het terrein hebben staan kijken.

Van een soldaat, Brit of Canadees, die met zijn jeep in de 'schoppe' stond, heb ik chocola gekregen. Daarmee ben ik toen naar mijn moeder

Foto 1: Jodenwerkkamp Lievelede (foto: Joods Historisch Museum [internet]). In het tweede gebouw van links ben ik nog geweest.

gelopen, die op dat moment een kind de borst gaf. Dat kind moet mijn zusje zijn geweest, dat begin januari 1946 geboren is.

Over Jodenwerkkamp *Lievalde* zal ik wat meer vertellen. Het lag op de achterste helft van een perceel landbouwgrond behorende bij onze boerderij. Hoe het werkkamp tot stand is gekomen weet ik niet. Er waren meerdere werkkampen in ons land en bij de oprichting van die kampen waren de Rijksdienst voor de Werkverruiming en de Nederlandsche Heidemaat-

schappij betrokken. Van half augustus tot begin oktober 1942 waren in het werkkamp zo'n 50 Joden ondergebracht en het was daarmee een (kleine) tussenschakel in de Jodenvervolging. Mijn ouders en grootouders hebben er nooit wat over gezegd. Wilden er niet aan herinnerd worden. Dat gebeurde zo vaak met mensen van de generaties van mijn ouders en grootouders: niet over de oorlog willen praten, maar hem toch niet kunnen vergeten. Mijn ouders heb ik ook heel weinig over het werkkamp gevraagd.

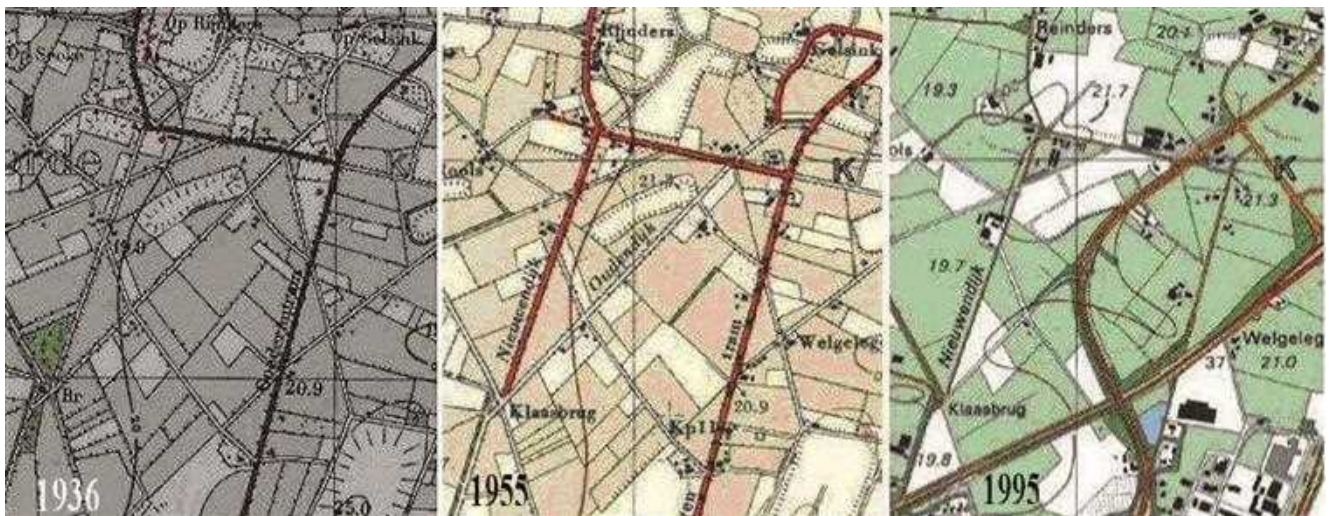

Foto 2: Topografische kaarten (met dank aan de heer De Groot, Castricum)

Het terrein van het werkkamp was weldra weer in gebruik als landbouwgrond (weiland). Aan tastbare herinneringen is ter plaatse niets terug te vinden. Helaas!? De ingang van het werkkamp was aan de Schansdijk. Er is een foto van het werkkamp van circa 1942 (zoals het Joods Historisch Museum vermeldt). Later is op papier wat vastgelegd. Daarvoor zij verwezen naar Nijs (1995) en Bennink (2005).

Er waren in ons land tijdens de oorlog ongeveer 50 werkkampen waar Joden naar toe gestuurd werden (zie: Jodenkampen van Van der Oord, 2003). De heer De Groot uit Castricum is bezig van die Jodenwerkkampen de plaatsen onder de huidige omstandigheden vast te leggen. Via één van mijn zussen heeft hij in 2009 met mij contact opgenomen over werkkamp Lievalde. Hij wilde graag wat informatie om de plaats van dat werkkamp nu, bij de gewijzigde omstandigheden, te kunnen bepalen. Er is in het zuid(oost)en van Lievalde nogal wat

veranderd na de oorlog, zeker door de aanleg van de N18 (Europaweg) en de daarop aansluitende wegen.

Op de topografische kaarten van 1936 en 1955 is rechtsboven de kruising van de wegen Schansdijk en De Stegge met de weg van Lievalde naar Lichtenvoorde, Lievalderweg, te zien. Het perceel landbouwgrond met het werkkamp ligt in de noordoosthoek van die kruising. De plaats van het werkkamp is met de letter K aangegeven. Onze boerderij ligt tegenover dit perceel in de noordwesthoek van de kruising. De topografische kaart van 1955 is na een ruilverkaveling gemaakt. Op de topografische kaart uit 1995 is onze boerderij nog wel terug te vinden, met een deel van de vroegere Lievalderweg, nu Oude Lievalderweg. Het perceel met het werkkamp is niet terug te vinden en van de vroegere Schansdijk is een restantje te zien. Prominent aanwezig zijn de N18, de nieuwe Lievalderweg en de verbindingsweg

van de N18 met de Lievevelderweg. De plaats van het werkkamp, hier ook aangegeven met letter K, is op de kaart afgeleid uit de topografische kaarten van 1936 en 1955.

De huidige omstandigheden worden goed weergegeven met de volgende kaart, gemaakt met Google Earth en Maps. De plaats van Jodenwerkkamp Lievevelder is wederom aangegeven met de letter K. De Schansweg is een deel van de vroegere Schansdijk. De vroegere loop van de wegen Schansdijk en De Stegge is op de kaart heel goed te herkennen. Daar waar de vroegere loop van die wegen de verbindingsweg van de N18 met de nieuwe Lievevelderweg snijdt, in de buurt van $52^{\circ}00'18''N$ $6^{\circ}35'22''O$, moet zo ongeveer de ingang van het werkkamp geweest zijn. Dat is net aan de noordkant van

de verbindingsweg. Van die plek heb ik een foto bijgevoegd.

Het voorgaande over de plaats van Jodenwerkkamp Lievevelder wijkt wat af van hetgeen door Nijs (1995) en Bennink (2005) is gepubliceerd. De door hen aangegeven plaatsen liggen aan weerskanten van het hier beschrevene. Misschien kan er met het voorgaande wat gedaan worden. Zoals het aanbrengen van een plaquette ter plaatse ter herinnering aan het kamp. Dan weten ook de jongeren, dat daar vroeger wat geweest is.

Foto 3: plek ingang vroegere Jodenwerkkamp Lievevelder (september 2009; foto genomen in noordelijke richting)

Foto 4: plek ingang vroegere Jodenwerkkamp **Lievelde** (september 2009; foto genomen in noordelijke richting)

Voor verdere informatie:

Bennink, H.: Rijkswerkkamp Lievelde: onderdeel van de Endlösung. In: Bennink, H.: Bezetting en Verzet. De gemeente Lichtenvoorde en de omliggende gemeenten in de Tweede Wereldoorlog. Fagus, Aalten. 2005, ISBN 90-70017-94-6, blz. 125-139 (gehele boek 422 blz.).

Nijs, G.: Het 'Juden-arbeitslager' in Lievelde. In: Lichtenvoorde tussen 1940 en 1950. Thema-nummer ter gelegenheid van de herdenking van Vijftig jaar Bevrijding, de Lichte voorde, (1995) no. 35: blz. 31-34.

Oord, N. van der: JODENKAMPEN. Uitgeverij Kok, Kampen. 2003, 1e druk, ISBN 90.435.0641.9, 367 blz..

Antoon Slot, een verzetsheld uit Lichtenvoorde

Door Henk Hanselman

Dit jaar is door het *Platform WO2* uitgeroepen tot 'Jaar van het verzet'. In heel Nederland wordt extra aandacht besteed aan de rol van het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is een jaar van herdenken maar ook van inspiratie. Door krachten te bundelen wil men laten zien dat ons verleden een actuele relevantie heeft met het heden.

Lichtenvoorde kent meerdere verzetshelden die hun standvastige strijd voor rechtvaardigheid met de dood moesten bekopen. In dit nummer speciaal aandacht voor Antoon Slot, één van hen. Hij is vooral bekend geworden door zijn aangrijpende afscheidsbrief, geschreven enkele uren voordat hij zou sterven voor het vuurpeloton.

Wie was hij en wat bezielde hem? Om dit te achterhalen blijven we zo dicht mogelijk bij de beleving van die tijd en putten de informatie vooral uit de *ELNA* van 30 juni 1945, direct na de bevrijding en het 'Het oorlogsdagboek' van Fie Kruijff.

Antoon Slot werd geboren 11 september 1918. Na de lagere school werkte hij, tot zijn oproep voor de militaire dienstplicht in 1938, als fabrieksarbeider in Winterswijk. In het leger vervulde hij de functie van mitrailleurhersteller.

Na 11 maanden dienst ging hij met groot verlof. Hij ging werken in Ulft alwaar hij te maken kreeg met een ernstige tbc-infectie. Nauwelijks hersteld van zijn ziekte werd hij in augustus 1939 weer opgeroepen i.v.m. de mobilisatie. In de meidagen van 1940 vocht hij op een voorpost van het Nederlandse leger op de Grebbeberg. Daar zag hij, hoe de Duitsers krijgsgevangen gemaakte Nederlandse militairen gebruikten als dekking en hen daarna met een schot in de rug doodden. Deze ervaring maakte van hem een gehard strijder, wat later ongetwijfeld tot zijn heldhaftigheid in het verzet zou leiden.

Na de capitulatie kwam hij in contact met het ondergronds verzet, waarin hij zich als wapenkundige kon inzetten als hersteller van wapens. Revolvers, geweren en mitrailleurs werden met grote nauwkeurigheid door hem gerepareerd. Regelmatig werd hij onderweg op de fiets gezien met een koffertje met zogenaamde 'zwarte handel'.

Vanaf 1943 kreeg de Duitse Sicherheitsdienst, de beruchte SD, lucht van het Achterhoeks verzet en werd een zekere Willy Marcus ingezet als collaborateur. Deze spion wist het vertrouwen van verschillende illegale werkers te winnen, waardoor op 20 april 1944 een groot aantal van hen werd gearresteerd. Onder hen waren Martin Lelivelt, de marechaussee Blaauwgeers uit Harreveld, Willem Doppen en Antoon Slot. Na gevangenschap in Arnhem, Vucht en Utrecht werd op 29 juni 1944 te Utrecht het doodvonnis over Antoon Slot en Martin Lelivelt uitgesproken. Het vonnis tegen Slot en Lelivelt werd op 4 juli bevestigd waarna het op 25 juli zou worden voltrokken. Blaauwgeers werd op 6 juni 1944 in Overveen gefusilleerd en Doppen is op 8 maart 1945 overleden in het concentratiekamp Buchenwald.

In een brief van 2 juli, enige dagen nadat het doodvonnis was uitgesproken, maar nog niet bevestigd, schrijft Slot aan zijn familie:

“Met mij gaat het uitstekend en ik geniet nog een goede gezondheid. Ik ben sinds Woensdag hier in Utrecht in afwachting van hetgeen er gaat gebeuren met me. Zo ver ik weet en denk staat de zaak er ernstig voor en daarom vraag ik je: bid veel voor mij opdat alles goed mag verlopen en ik eenmaal bij je allen terug mag zijn om dan allen te samen gelukkig te kunnen leven ook met Annie.”

Nadien zal hij, enkele uren voor zijn executie, vanuit de gevangenis cel zijn aangrijpende af-

scheidsbrief schrijven. Deze brief werd al tijdens de oorlog in Lichtenvoorde door mensen overgeschreven en overgetypt, kennelijk om hem aan veel mensen te laten lezen. De woorden moeten een grote indruk gemaakt hebben op de Lichtenvoordse en andere lezers. In de originele oorlogsdagboekjes van Fie Kruip zit een getypt exemplaar op 'carbondoorslagpapier'. Fie verbaast zich over de verspreiding van zoiets intiems als deze afscheidsbrief. De

Vereniging voor Oudheidkunde bewaart in haar archief een handgeschreven exemplaar van de brief. Direct na de oorlog heeft de ELNA de brief afgedrukt in één van zijn eerste weekkranten.

Antoon Slot kan gekenmerkt worden als een heldhaftig en standvastig strijder voor de vrijheid van ons land. Door verraad heeft hij zijn leven verloren. Hieronder de brief zoals die in de ELNA van 30 juni 1945 werd afgedrukt.

IN MEMORIAM

Antonius Fredericus Slot

*Gevangenvucht No. 2109, Gericht Heer.
Aktenzeichen St. L. I 64/44.*

Kriegwehrmachtsgefängnis Utrecht, juli.

Lieve Ouders, verloofde, broers en zuster.

In de eerste brief heb ik je geschreven, dat de toestand zeer ernstig was, maar toen wilde ik je allen niet ongerust maken dat ik ter dood veroordeeld was, maar Vader zal het al wel gehoord hebben toen hij voor het eerst in Utrecht was geweest. Nu rust op mij de treurige plicht om je allen mee te delen, als dat over enkele uren het vonnis zal voltrokken worden. Treur niet om mij want ik sterf met God, U allen en het vaderland, ik sterf als soldaat.

Lieve Ouders, met deze laatste groet vraag ik je vergiffenis voor al het verdriet wat ik je ooit heb aangedaan, ook mijn broers en zuster vraag ik vergeving voor het verdriet hen aangedaan.

Lieve Ouders, zorg goed voor Annie want zij is het waard. Beschouw haar altijd als je eigen dochter, want eenmaal was zij het geworden.

Lieve Annie, nu ik zo dicht bij het einde van mijn leven sta, nu ik ga sterven voor God, jou en het Vaderland, valt mij het scheiden zwaar, maar daar tegenover staat dat ik mij geheel in Gods wil heb geschikt en wij hiernamaals elkander in de hemel zullen terug zien.

Lieve Annie het was een mooie tijd die wij samen hebben doorgebracht en die mooie toekomst-dromen welke in rook vergaan. Lieve Annie ik heb mijn ouders gevraagd om steeds als dochter voor je te zorgen; neem dat aan en beschouw hen ook als je ouders, ja schat gelijk met mijn sterven geef ik de vrijheid terug om als je nog eens ooit liefkrijgt het niet om mij behoeft te laten, want als je nog gelukkig wordt later, dan zou ik dat graag zien. De ring die hoop dat je bewaren zult als aandenken aan onze liefde, welke zo schoon en zo mooi was. Lieve Annie bedank ook namens mij je ouders, broers en zuster voor al het goeds en de plezierige tijd, welke ik bij je thuis heb mogen beleven en voor, het gebodene in de tijd van mijn gevangenschap en vraag meteen om hun gebed als ik eenmaal van deze aarde ben heengegaan en hiernamaals hoop ik hen allen in de hemel terug te zien.

Lieve Annie, de verschillende kleinoden van mij zijn voor jou en voor mijn ouders. Maar dat maken jullie wel in vrede onder elkaar uit, lieve schat laat moeder de eerste weken niet alleen, maar troost haar zoveel je kunt en wees elkander tot steun in deze tijd, bid veel voor mij Lieve Annie, ik ga spoedig sterven.

Lieve Annie, zojuist ben ik te biechten en te communie geweest en heb nogmaals alles met God in orde gemaakt. Lieve Ouders, lieve Annie, broers en zuster, schoonouders, zwagers en schoon-zusters, familie, vrienden en burens en kennissen ik neem hiermede van U afscheid en dan tot hiernamaals.

Lieve Annie, lieve Ouders ik eindig dan met een zoen en handdruk.

Uw zoon verloofde en broer

ANTOON

Foto 1: Antoon Slot met zijn verloofde Annie Bouwhuis uit Groenlo

Foto 2. Het herdenkingsmonument bij het Fort Rhijnauwen in Utrecht met daarop de namen van Antoon Slot en Martin Lelivelt

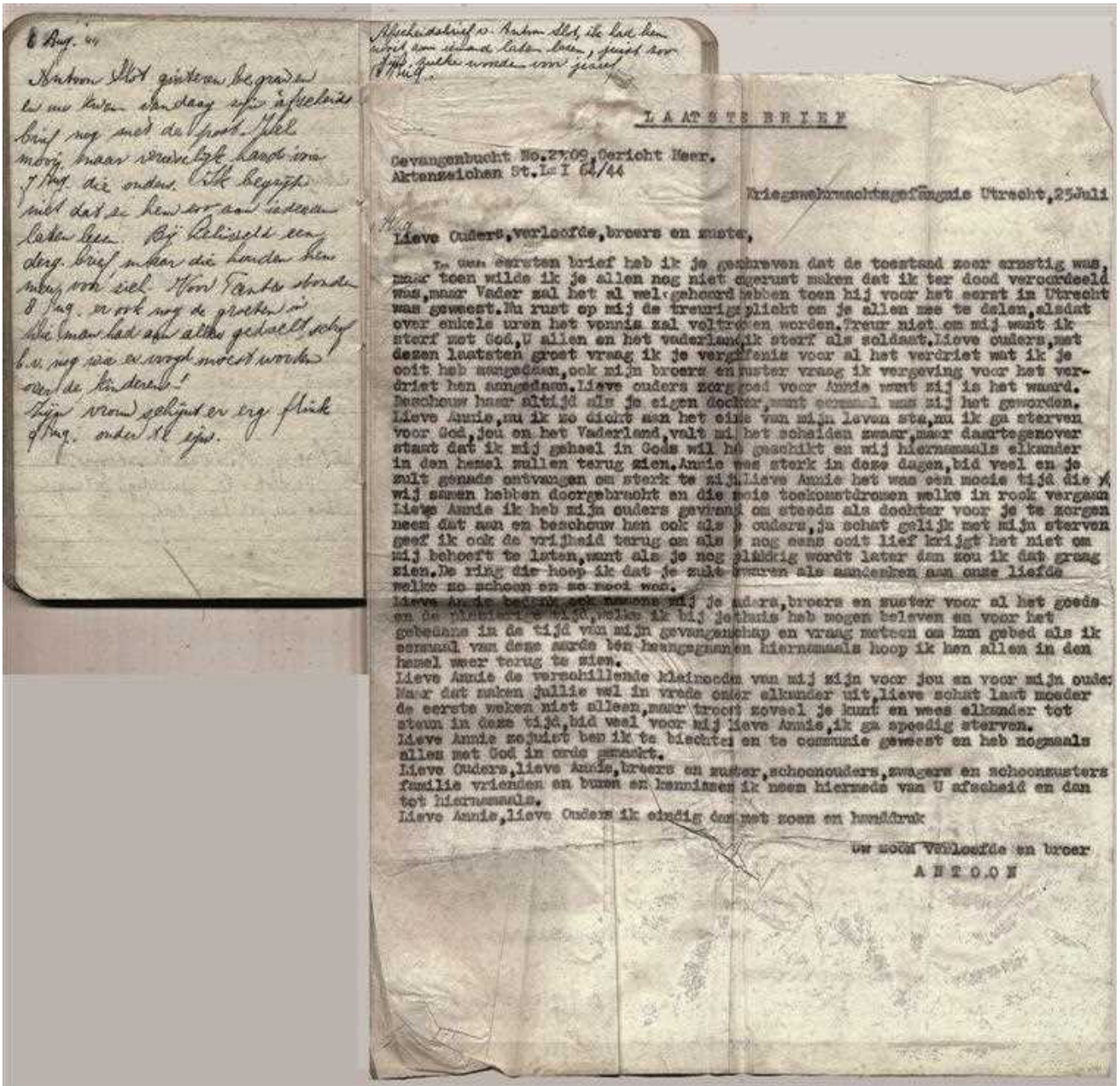

Foto 3. In één van de originele oorlogsdagboekjes van Fie Kruip zit een getypte carbondoorslag van de afscheidsbrief. In de tekst spreekt Fie haar verbazing uit over de verspreiding van zo iets intiems als deze afscheidsbrief.

†
IN MEMORIAM

Antonius Fredericus Slot

Oevangebuicht No. 2109, Oericht Heer.

Aktenzeichen St. L. 1 64/44.

Kriegwehrmächtsgejüngnis Utrecht, 25 Juli.

Lieve Ouders, verloofde, broers en zuster.

In de eerste brief heb ik je geschreven, dat de toestand zeer ernstig was, maar toen wilde ik je allen niet ongrust maken dat ik ter dood veroordeeld was, maar Vader zal het al wel gehoord hebben toen hij voor het eerst in Utrecht was geweest. Nu rust op mij de treurige plicht om je allen mee te delen, alsdat over enkele uren het vonnis zal voltrokken worden. Truur niet om mij want ik sterf met God, U allen en het vaderland, ik sterf als soldaat.

Lieve Ouders, met deze laatste groet vraag ik je vergiffenis voor al het verdriet wat ik je ooit heb aangedaan, ook mijn broers en zuster vraag ik vergeving voor het verdriet hen aangedaan.

Lieve Ouders, zorg goed voor Annie want zij is het waard. Beschouw haar altijd als je eigen dochter, want eenmaal was zij het geworden.

Lieve Annie, nu ik zo dicht bij het einde van mijn leven sta, nu ik ga sterven voor God, jou en het Vaderland, valt mij het scheiden zwaar, maar daartegenover staat dat ik mij geheel in Gods wil heb geschikt en wij hiernamaals elkander in de hemel zullen terug zien.

Lieve Annie het was een mooie tijd die wij samen hebben doorgebracht en die mooie toekomstigheden welke in rook vergaan. Lieve Annie ik heb mijn ouders gevraagd om steeds als dochter voor je te zorgen; neem dat aan en beschouw hen ook als je ouders, ja schat gelijk met mijn sterven geef ik de vrijheid terug om als je nog eens ooit lief krijgt het niet om mij behoeft te laten, want als je nog gelukkig wordt later, dan zou ik dat graag zien. De ring die hoop dat je bewaren zult als aandenken aan onze liefde, welke zo schoon en zo mooi was.

Lieve Annie bedank ook namens mij je Ouders, broers en zuster voor al het goeds en de plezierige tijd, welke ik bij je thuis heb mogen beleven en voor het gebodene in de tijd van mijn gevangenschap en vraag meteen om hun gebed als ik eenmaal van deze aarde ben heengegaan en hiernamaals hoop ik hen allen in de hemel terug te zien.

Lieve Annie, de verschillende klemoden van mij zijn voor jou en voor mijn ouders. Maar dat maken jullie wel in vrede onder elkaar uit, lieve schat laat moeder de eerste weken niet alleen, maar troost haar zoveel je kunt en wees elkander tot steun in deze tijd, bid veel voor mij Lieve Annie, ik ga spoedig sterven.

Lieve Annie, zojuist ben ik te biechten en te communie geweest en heb nogmaals alles met God in orde gemaakt.

Lieve Ouders, lieve Annie, broers en zuster, schoonouders, zwagers en schoonzusters, familie, vrienden en bureu en kennissen ik neem hiermede van U afscheid en dan tot hiernamaals.

Lieve Annie, lieve Ouders ik eindig dan met een zoen en handdruk.

*Uw zoon verloofde en broer
ANTOON*

Dit aangrijpende document is de laatste brief die Antonius Fredericus Slot vanuit zijn cel richtte tot zijn familie. Het is het afscheid van het leven, van een, die weet, dat hij over enkele uren voor het vuurpeloton zal staan. Vanuit zijn stille cel, telend de uren die nog resten, ieder minuut hem brengend nader aan het onverbiddeijk wachtende einde, schreef hij zijn heldentestament.

„Ik sterf met God, U allen en het Vaderland. Ik sterf als soldaat!”

Antoon Slot werd geboren 11 September 1918. Na het doorlopen der school werkte hij op een fabriek te Winterswijk tot hij in 1938 voor dienstplicht in het Nederlandse leger werd opgeroepen. Hij kreeg daar de functie van mitrailleurhersteller, waarbij hij de beroeps bekwaamheid opdeed, die hem in later jaren bij zijn illegale werk zozeer van pas zou komen.

Na 11 maanden dienst ging hij met groot verlof en kreeg werk in Ulft, welk werk hij echter spoedig weer neer moest leggen, wegens een vermoedelijk daar opgelopen t.b.c.-infectie.

Vele maanden lag hij te bed en hij was nauwelijks hersteld toen het Vaderland hem oproepde bij de mobilisatie in Augustus 1939.

In de oorlogsdagen van Mei 1940 vocht hij op de Grebbeberg voor Nederlands vrijheid.

Voelde hij eerst nog weerzin zijn moordend wapen te gebruiken tegen zijn medemens; toen hij zijn makkers om zich heen zag vallen en toen hij zag, hoe de Duitsers kriegsgevangene maakte Nederlandse militairen gebruikten als dekking en hen met een schot in de rug beloonden als zij van geen nut meer waren, toen klemden hij zijn tanden opeen en knetterde zijn mitrailleur het dodend lood de vijand tegemoet.

Zonder op eigen gevaar te letten, bleef hij liggen achter zijn ratelende mitrailleur, tot ten slotte zijn kameraden hem moesten weg halen omdat het dwaze roekeloosheid werd deze voorpost nog langer te handhaven.

Het Nederlandse leger capituleerde en na enige weken kwam Slot thuis. De strijd was ten einde maar niet voor hem. Weldra kwam hij in contact met het ondergrondse leger, voor wie zijn bekwaamheid als wapenkundige van enorme waarde was.

En bij Antoon Slot klopten ze niet tevergeefs. Het Vaderland riep en hij was weer gaarne bereid.

Lange tijd werkte hij in het geheim met zijn illegale medewerkers aan de voorbereiding voor de komende strijd. Wanneer hij vrij geregeld met een kofschip op de fiets gezien werd op de weg en de volksmond hem beschuldigde van „zwarte handel”, glimlachte hij in stilte. Dat kon geen kwaad. Laat ze dat maar denken!

Hij zweeg en deed in stilte zijn gevaarlijk werk. Revolvers, geweren en mitrailleurs repareerde hij met grondige nauwkeurigheid. Tot de verrader kwam.

De beruchte Willy Markus, een Nederlands S.D.-spion wist zich op sluwe wijze in te dringen in de geheimen van de ondergrondse wereld. Geleidelijk wist hij het vertrouwen te winnen van verschillende illegale werkers. Hij had geen haast, de laaghartige schurk. Zijn verraderswerk werd goed betaald. Hij ging zeer geraffineerd te werk en speelde met onmiskenbaar talent zijn Judasrol.

20 April 1944 was de dag van zijn triomf. Sommigen ont-snapten ter nauwernood uit de toegrijpende klauw van de S.D. Waar ze Hendrik Leemreize (in de illegale wereld beter bekend onder de naam van Pietje) niet thuis vonden, sleepten ze uit wraak zijn vader en broers mee.

Maar de vangst was goed: Pauli, Luitenant van de Boogert, Blauwgeers en Slot en nog verschillende anderen uit dezelfde groep vielen in hun handen.

Willy Marcus mocht niet ontevreden zijn. De bloedrechtbank had weer nieuwe slachtoffers. En zijn ijver werd beloond in klinkende munt.

De buit werd weggeslept.
Arnhem — Vught — Utrecht.

29 Juni werd te Utrecht het doodvonnis uitgesproken, dat op 4 Juli werd bevestigd en pas op 25 Juli zou worden voltrokken.

Vier weken wachtten deze helden op de dood.

In een brief van 2 Juli, dus enige dagen nadat het doodvonnis was uitgesproken, schrijft Slot aan zijn familie:

„Met mij gaat het uitstekend en ik geniet nog een goede gezondheid.

Ik ben sinds Woensdag hier in Utrecht in afwachting van hetgeen er gaat gebeuren met me. Zo ver ik weet en denk staat de zaak er ernstig voor en daarom vraag ik je: bid veel voor mij opdat alles goed mag verlopen en ik eenmaal bij je allen terug mag zijn om dan allen te zamen gelukkig te kunnen leven ook met Annie.”

Maar de dagen gingen voorbij en de laatste strohalmen, waarvan zijn menselijke zucht tot zelfbehoud zich vastklemden, verpulverden in zijn handen.

In de nacht van 24 op 25 Juli zien we hem staan rechttop in zijn cel, onze Vaderlandse held, het hoofd opgericht naar de hemel.

*„Ik zie hoe 't eerste morgenlicht
Door 't hoge venster daalt,
O God maakt mij het sterven licht
En zo ik heb gefaald
Zoals een elk wel falen kan
Dan schenk mij Uw gena
Opdat ik heenga als een man
Als 'k voor de lopen sta.”*

J. Campert.

S.

Foto 4: Het artikel in de ELNA van 30 juni 1945

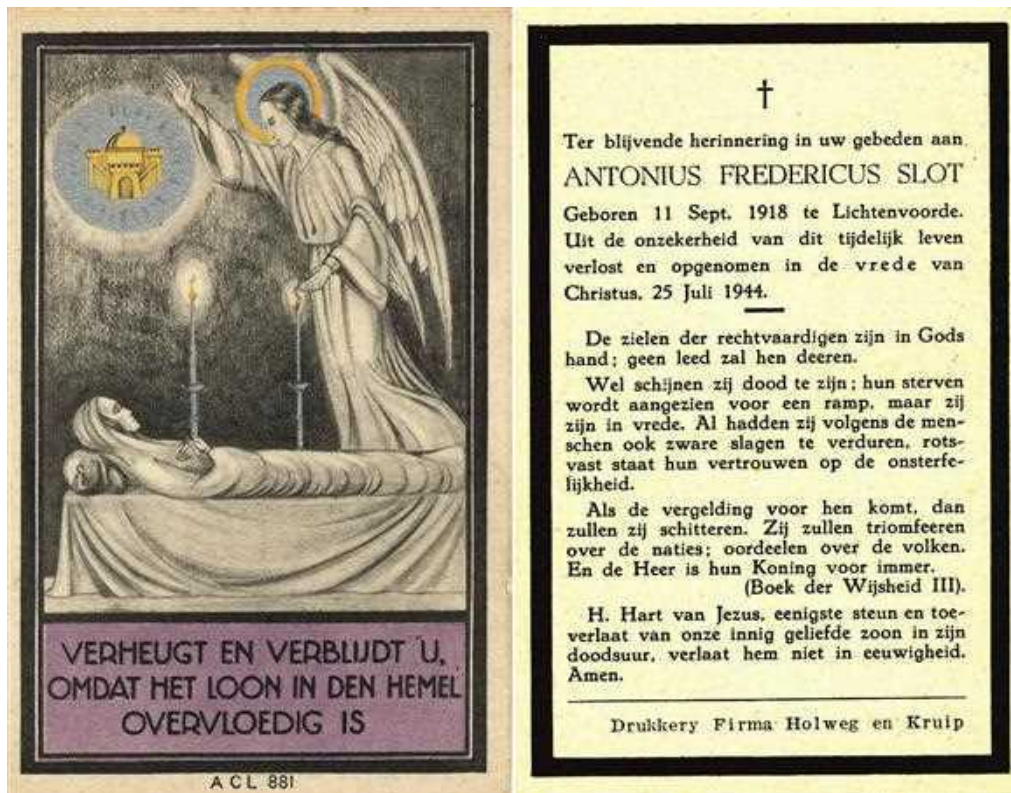

Foto 5. Na zijn dood zijn er merkwaardigerwijs twee verschillende bidprentjes opgemaakt met verschillende teksten. Waarschijnlijk is bovenstaand prentje nog in de oorlog gemaakt met een tekst die de vijand niet zou 'kwetsen'.

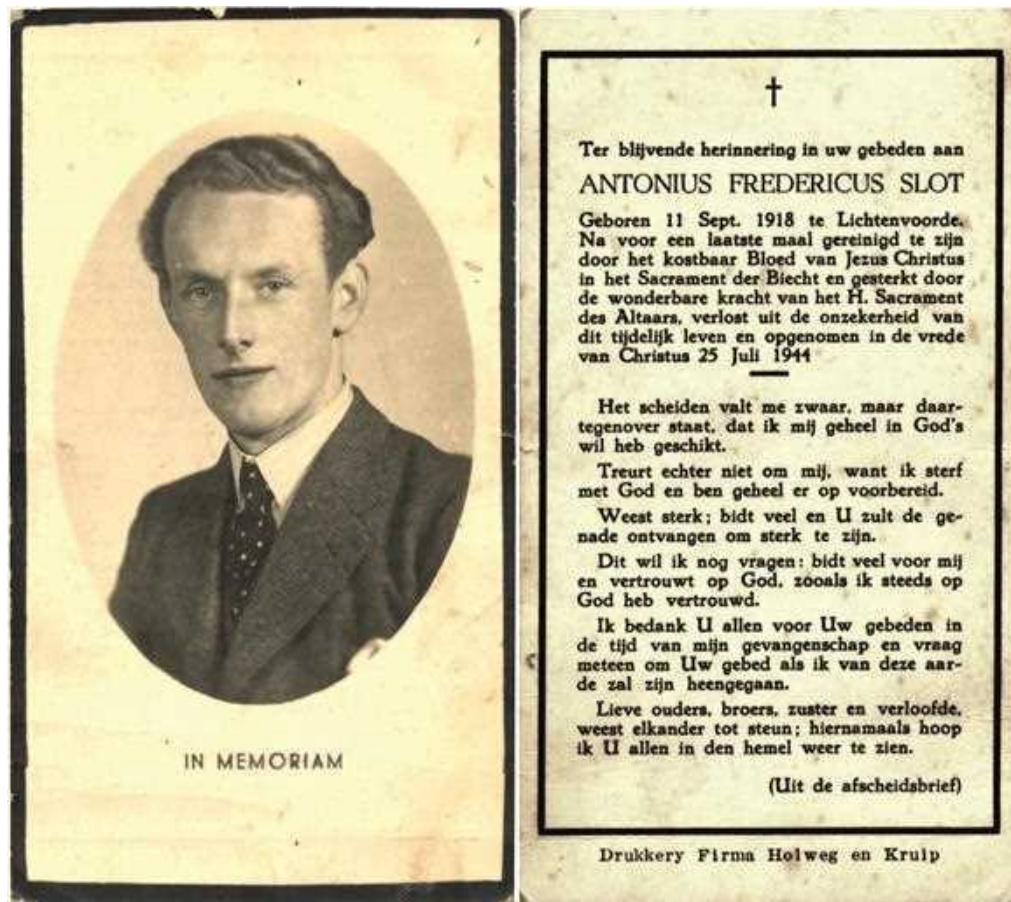

Foto 6. Toen de oorlog eenmaal voorbij was heeft men waarschijnlijk gemeend een bidprentje te moeten maken met een andere, een toepasselijker en waardige tekst.

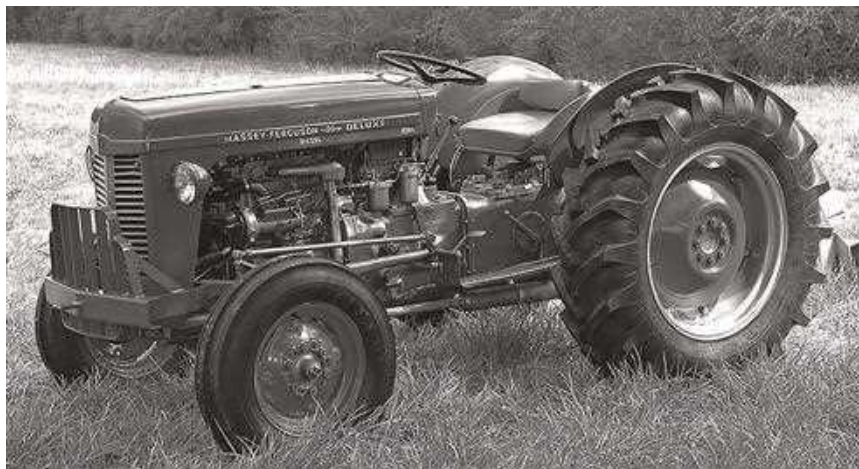
Bronnen:
 ELNA 30 juni 1945
 Archief Vereniging voor Oudheidkunde (VOL)
 Het oorlogsdagboek van Fie Kruip, uitgave VOL 2016
 De foto's zijn uit de fotocollectie van de VOL

De verlossing

Door Bertus te Raa, Eibergen

Op de meeste boerderiejkes is 'n peerdestal läög. De meeste boeren hebt zik bi-j 'n smid 'n tractor an-eschaft. Völle veurdeleger, had 'n smid ezegd. 'n Peerd mot elken dag vretten en met 'n tractor heb i-j door gin last van. As den stille steet dan vret e gin heuj en hoof i-j ok gin brokkn te voren. En 't peerd löp ow de weide ok neet kapot. Allemaole veurdelen a'j bi-j ons 'n tractor koopt, had de smid ezegd. Derk begon novedan al 'n betjen kunneg te worden met zienn Ferguson. Hee veurden d'r al met naor de loze as of d'r niks te done was. Weide sleppen dat was lefebrieje en met de eide was hee ok al an 't slichtn ewes. Veuroet veurn gong 't beste. Maor achteroet, nee dat was 'n ander verhaal. Dat luustern nogal nauw. En helemaole a'j manks ok nog last hebt van 'n nekke.

Helemaole zonder schade was 't eerste joor met 'n tractor neet verlopen. Timmerman Albers was kots al met de deurn van de schöppe gengs ewes. De deurn waren 'n betjen veronneweerd ton Derk met 'n kore knollen achteroet de schöppe in wol dreien. Aaltje had eur beste reerd ton Derk achteroet dreien. Gelukkeg sloog 'n tractor of, maor ton was 't al te late. Ton Derk de schöppe weer oet was wol de deure neet te bes meer dichte. Later gong't nog 'n kere helemaole mis. Ton Derk op de schöppe an veurden schot hee met 'n klomp van de koppeling of en wol 'n tractor neet meer stille holn. Derk reerden nog van huuu!!!!, maor door trok allene Bles zich vrogger wat van an. Met 'n hoop gekraak en gepiep ston Derk opens in de schöppe zonder dat hee eerst de deurn lös had edaone.

Maor gelukkeg nao 'n paar dage timmern had Albers d'r weer 'n paar mooie deurn in-emaakt. As Derk de deurn nog effen greun wol maken dan zoog 't er allemaole weer oet as ni-j.

In de leste wekken had 't völle regend. I-j konn op 't land met 'n tractor nog neet völle beginn. Derk had gistern op de klompe nog 'n endeke deur de weide eloopn maor hee was vlot weerumme-gaone anders had hee de veute nog good nat ekregen. De kieftn vlaogen ok al aover de weidens en leetn zik heuren. Derk was blie dat 'n winter veurbi-j was.

Gelukkeg was 't now 'n paar dage dreuge en at de zonne d'r good deur kwam mos Derk al haoste zweetn as hee boetn an 't wark was. Hee was drok met de stekschuppe gengs um een paar gaete in de grond te maakn um door weidepäöle in te zetten. 't Wodden zo haeneg an tied um de beeste naor boetn te doon. Derk

strekkn effen de rugge en vaegen zik 't zweet luk van de kop. 't Kon 'm trouwns ok niks schaelen as Aaltje 'm now zol roopn veur 't vespenn.

As de leu met de zundage lange bi-j mekare zett'n hebt dan wilt ze zik manks geerne effen vertraen. Op de fietse of met 'n auto geet 't dan op de buske an.

De wekke veur de Paosen was 't weer een stuk better ewodden. 't Land was al mooi luk an-edreugd. Derk was met zienn éénschaarploge al 'n zetje gengs ewes.

Neet aoveral want d'r waarn nog stukke woor 't land te nat was en Derk was bange dat hee zik vaste veurden.

Aover vaste veurden esprokkn. Kots was d'r 'n keerl bi-j 't hoes van Aaltje en Derk an kommn loopn en den verteln dat hee zik met 'n auto vaste-veurd had. 't

Eerste stuk van 'n voorweg had 'm zo mooi elekken. Ziene vrouwe had nog zo ezegd dat ze better konn ummedreien ton de speurs als maor deper wodden, maor hee had edacht dat 't nog wal kon. En door stonden ze now. Zo vaste as Grolle.

Zowat met 'n asse van 'n luxen wagen in 'n drek. Of Derk effen met 'n tractor met wol gaon um ze lös te trekken. Och jao, 'n mense in nood ku'j neet weigern. Derk ston op van taofel, kreeg zik 'n kiel en 'n dassen. Jao, 'n dassen had hee wel neudeg. Met dat stillezitten op 'n tractor had hee kots d'r al 'n stieven nekke van ekregen. Vrogger met 't peerd had i-j door gin last van. Maor ja, d'r blif altied iets wat ow plög, laote wi-j maor zeggen.

Derk krop op 'n tractor en met 'n drenkeling op 't spatbord prutjen ze op 'n auto an den der neet meer zo schone oetzoog. 't Zelfde ko'j ok wal zeggen van de vrouwe dee d'r naost ston. Ze hadden met 'n paar tekke probeerd grip op de bende te kriegen, maor dat was eur neet elukt. Ton de bende nog wal effen grip kregen op de grond kreeg de mevrouw de volle laoge aover de bokse.

Derk gaf de kettn an zienn passagier en zae dat hee den maor an 'n auto vaste most knuppn. Ondertied zol Derk dan effen dreien met 'n tractor, want zo kon hee 'n auto 't beste lös trekkn. Ton den man 't oge van de kettn an de trekpinne van 'n tractor häöken kon't gebeurn. Derk veurn eers haeneg een stukske veuroet töt de kettn strak ston en ton gaf hee 'n ploddn gas. Door gong 't hen. 't Lek allemaole kinderspel. 'n Fluitjen van 'n cent.

Ton Derk 'n eigenaar van 'n auto en ziene vrouwe heurn reern leet hee 't gas lös en kek hee haeneg an umme. In plaatse dat d'r 'n auto kot achter 'n tractor zol staon zoog Derk 'n paar veraltreerde leu staon dee wezen naor 'n lössen bumper. 't Ding zat nog vaste an de kettn. Dat wal. Derk grommn luk in zikzelf. 't Was maor good dat de leu 't neet heurn. 't Was neet wa'j neumt 'n stichtelegen paosboskop wat Derk d'r binnensmonds oetkraommn. Derk krop van 'n tractor en zonder wat te zeggn knuppn hee now zelf de kettn maor vaste an 'n asse van 'n auto. 't Veel nog um de drommel neet met um de kettn vaste te kriegn.

Derk krop weer van ni-js op 'n tractor. En nao weer 'n ploddn gas ston 'n auto met 'n hoeraatje op de dreuge grond. De leu waarn bli-j dat ze d'r oet waarn en dat ze novedan weer op 't hoes an konn.

't Veel Derk enorm met ton den man veurdat hee in 'n auto wol stappn an 'm vroeg naor de schade. Tsja, schade. "Schade heb i-j al zat", zae Derk ton hee zik 'n kiel luk lieke trok. 't Was 'm haoste te gek den man now ok nog 'n tientje oet de bokse te kloppn met zienn bumper op de achterbanke. Ton schot Derk wat te binn.

"Wet i-j wa'j doot? A'j op 'n eersen paosdag naor de karke gaot dan geef i-j 'n tientje an meneer pestoor. En dan zeg i-j maor, da'j veurege wekke al bunt verlost deur 'n olden keerl op 'n Ferguson."

Dit artikel is eerder gepubliceerd in: Old Ni-js, no. 86, juni 2017. Wij zijn de auteur en de redactie van Old Ni-js dankbaar dat wij het stukje hier opnieuw mogen publiceren. Het is hier herschreven in de WALD-spelling door Antoon Driessen.

Bekendmakingen door de Heer van Lichtenvoorde (2)

Door Martin Huinink

Georg-Ernst, graaf van Limburg Stirum, was van 1635 tot 1661 Heer van Lichtenvoorde. Hij was bevoegd om regels vast te stellen en op overtreding daarvan straf te stellen. Die regels werden op zondag - nog volgens de oude, Juliaanse tijdrekening - bekendgemaakt in een 'kerkensprake' door de koster/schoolmeester. Die regels geven een beeld van het dagelijks leven in de heerlijkheid Lichtenvoorde. Van de jaren 1638 - 1659 zijn een aantal van deze kerkenspraken en enkele brieven met achtergrondinformatie bewaard gebleven.

Regelmatig terugkerende onderwerpen in de kerkenspraken waren:

- het voorkomen van brand door het bewerken van het gemakkelijk ontvlambare vlas in de nabijheid van vuur of licht;
- het verbieden van vastelaventsgelagen (vastenavondfeesten);
- het verbieden van andere gelegenheden waarbij bier werd getapt en wijn of brandewijn werd geschonken op zon- en feestdagen en 's avonds en 's nachts;
- het turfsteken op de venen: alleen voor de markegenoten was een bepaalde hoeveelheid te steken turf vastgesteld en met het oog op de controle was het verboden om vreemdelingen toe te staan turf te steken of van de venen te halen;
- het los laten lopen van vee op andermans land, in het bijzonder ook op het land van de heer;
- het los laten lopen van varkens, zowel binnen als buiten de stad, vanwege de schade aan straten, wegen en aan eigendommen van anderen;
- het leveren van koppen en eieren van roeken, kraaien en eksters;
- de zondagsheiliging;
- het leveren op het Huis Lichtenvoorde van schanskorven, manden zonder bodem die, gevuld met grond, werden gebruikt om verschansingen te maken;
- het papegaaischieten, vergelijkbaar met het huidige vogelschieten tijdens de kermissen;

- het verplichte onderhoud van wegen en vonders, sloten en afscheidingen;
- het tegengaan van stroperij.

Soms bedachten de inwoners smoesjes om onder de verboden uit te komen. Vandaar dat aan een verbod regelmatig werd toegevoegd 'onder welk mom of deksel ook'. Of de heer verbood een concreet genoemde handeling maar bij voorbaat verbood hij ook 'wat in plaats daarvan mocht worden bedacht'.

De inwoners van Lichtenvoorde lieten zich dus niet altijd alles gelegen liggen aan de regels van hun heer. De heer zag zich dan ook nog wel eens genoodzaakt zijn regels te herhalen en 'voor eens en altijd', 'opnieuw' of ook 'voor de laatste keer' bekend te laten maken. In de Lichte voorde nr. 72 zijn de bewaard gebleven kerkenspraken uit de jaren 1638-1640 opgenomen. In deze uitgave van de Lichte voorde zijn kerkenspraken uit de jaren 1641 tot en met 1658 opgenomen. De kerkenspraken zijn in hun geheel opgenomen op de website van de vereniging **www.oudheidkundelichtenvoorde.nl** -> **werkgroepen** -> **historische-archieven**.

De onderwerpen waarop de kerken spraken betrekking hadden:

18-11-1638	bevel om percelen ten opzichte van naburige percelen af te scheiden en een verbod om vee los te laten lopen;
25-11-1638	bevel om 's avonds en 's nachts niet te stoken en om voorzichtig te zijn met vuur en licht;
24-02-1639	verbod om vastelavond te vieren of andere stompzinnige dingen te doen;
07-02-1640	verbod om vastelavond te vieren of andere stompzinnige dingen te doen;
17-05-1640	verbod om vee los te laten lopen op het land van de heer;
23-05-1640	brief van de drost van Wisch waarbij deze aan zijn 'collega', de richter van Lichtenvoorde, laat weten dat deze namens de heer het papegaaischieten mag verbieden;
29-05-1640	verbod om varkens los te laten lopen;
12-07-1640	verbod om turf vanaf het veen te verkopen of door onbekenden te laten afvoeren
02-08-1640	herhaald verbod om vee los te laten lopen;
09-08-1640	bevel om de wegen te repareren;
12-08-1640	verzoek van dominee Gutberleth om het 'schatten' van aanstaande bruidsparen (een traditie om bruidsparen op te houden en bier te laten verstrekken) te verbieden;
16-08-1640	verbod om bruidsparen te schatten en voor bruidsparen hieraan mee te werken door bier te verstrekken; tevens een verbod om bij die schattingen te schieten met roeren (jachtgeweren);
10-01-1641	verbod om over het land van de heer buiten de gebaande paden vee te drijven of om er met karren te rijden;
24-01-1641	herhaald verbod om 's avonds en 's nachts te stoken; tevens verbod om na 9 uur 's avonds nog bijeenkomsten te houden waarbij alcohol werd geschonken;
06-03-1641	ook voor 1641 een verbod om vastelavond te houden;
20-03-1641	herhaald verbod om varkens los te laten lopen;
11-04-1641	herhaald verbod om vee los te laten lopen (op het land van de heer); en bevel om loslopende honden te bungelen (een houten bungel aan de nek binden, die verhindert dat de hond kan gaan jagen); en bevel om naar oud gebruik schanskorven op het Huis Lichtenvoorde (het kasteel) te leveren;
02-05-1641	verbod om op zon- en feestdagen te werken; en bevel om koppen of eieren van kraaien, roeken en eksters in te leveren;
09-05-1641	herhaald verbod om turf vanaf het veen te verkopen of door onbekenden te laten afvoeren en om dienstboden toestemming te geven ten eigen nutte turf te steken;
06-06-1641	herhaald verbod om papegaai te schieten of om iets vergelijkbaars te doen;
27-06-1641	herhaald verbod om turf vanaf het veen te verkopen of door onbekenden te laten afvoeren;
24-10-1641	herhaald verbod om aanstaande bruidsparen te schatten; om op zon- en feestdagen alcohol te schenken bij ongeregelde bijeenkomsten; om gelagen in herbergen en tapperijen te laten voortduren na 10 uur 's avonds; en een verbod om zich met jachtmiddelen, zoals jachtgeweren en strikken, te bevinden op landen en in bossen;
18-12-1641 (bijlage)	kopie van een in 1638 door de toenmalige richter De Rode van Hekeren aan jongelui afgegeven, gewaarmerkte kopie van een brief van graaf Georg-Ernst uit 1634, waarin deze voorwaardelijk toestemming had gegeven voor het papegaaischieten. Mogelijk was dit niet zozeer als toestemming bedoeld maar bedoelde de graaf alleen maar dat de richter niet al te streng toezicht zou hoeven uitoefenen.
18-12-1641	In 1638 had de richter van de brief uit 1634 echter meer dan 100 gewaarmerkte kopieën afgegeven. Dat was niet de bedoeling geweest van de graaf, juist ook omdat deze heel goed wist dat het vogelschieten door het Hof van Gelderland uitdrukkelijk was verboden. De Rode van Hekeren was inmiddels overleden. De graaf schreef een brief aan de nieuwe richter Baurman dat die toestemming éénmalig was verleend en niet 'misbruikt' mocht worden voor latere jaren.
23-01-1642	Verbod om 's avonds en 's nachts bijeenkomsten te houden onder het mom van spinnen; tevens verbod om vastelavent en soortgelijke onbeschaamdheden te houden.

11-04-1642	verbod om op zon- en feestdagen 'ongeregelde' bijeenkomsten te houden waar alcohol wordt geschonken; tevens verbod om aan herbergiers en tappers om tijdens of voor de kerkdiensten op zondagmorgen of zondagmiddag bier te tappen of alcohol te schenken;
24-04-1642	herhaald verbod om meer turf te steken dan de toegekende hoeveelheid; tevens om turf vanaf het veen te verkopen of te laten aan - of afvoeren door onbekenden; en om dienstboden toestemming te geven ten eigen nutte turf te steken;
08-05-1642	herhaald verbod om papegaai te schieten (kennelijk per abuis is 8 mei 1643 vermeld als datum van bekendmaking);
17-09-1642	herhaald verbod om het brandbare vlas bij kaarslicht te verwerken en om 's avonds en 's nachts te stoken;
08-10-1642	bevel om ordeloos geplaatste mesthopen op de straten in de stad binnen vier dagen op te ruimen
26-12-1642	herhaald verbod om varkens los te laten lopen of op het land van de heer te laten lopen en een boete op het niet melden van overtredingen van dit verbod;
28-01-1643	verbod vastelavond te houden of andere onbeschaamdheden te verrichten;
04-04-1643	verbod om buiten de eigen marke heide te plaggen of schadden te maaien;
14-05-1643	verbod om papegaai te schieten; tevens verbod om 'insolentien', brutaliteiten of brutale daden, te plegen bij bijeenkomsten waarbij bier wordt gedronken op zon- en feestdagen; en een herhaald verbod om vreemden turf vanaf het veen te verkopen en om dienstboden toe te staan ten eigen nutte turf te steken;
30-07-1643	brief met een klacht van graaf Georg-Ernst dat de richter oogluikend toestaat dat zon- en feestdagen worden ontheiligd door vreet- en zuippartijen; en bevel aan de richter - op straffe van 'hoogste ongenade' hierop toe te zien en onder kerktijd herbergen en tapperijen te controleren; alsmede om dit bevel bekend te laten maken in de kerk en aan de gemeente;
1/3-03-1644	herhaald bevel om op zon- en feestdagen geen bijeenkomsten te houden en in het bijzonder aan de herbergiers en tappers om geen alcohol te schenken tijdens de kerkdiensten
30-03-1644	aanmaning om op het land van de heer gekapt en nog niet afgehaald hout binnen veertien dagen op te halen;
27-04-1644	herhaald verbod op papegaaischieten; en bevel om binnen een maand koppen of eieren van kraaien, roeken en eksters in te leveren;
05-05-1644	herhaald bevel om geen varkens en ander vee los te laten lopen; en een huishoudelijke mededeling op welke dag het gewone landgericht zijn maandelijkse zittingsdag zal houden;
22-06-1644	bevel tot het herstellen van de openbare wegen en vonders (bruggetjes);
20-07-1644	bevel tot het opschonen en vrijmaken van dichtgegooide, beduikerde en/of toegeplante waterleidingen;
15-09-1644	herhaald bevel om de wegen te herstellen;
31-08-1645	herhaald bevel om de wegen te herstellen; en om 's avonds en 's nachts geen vlas te drogen bij open vuur of licht;
08-05-1659	herhaald bevel om varkens en vee niet los te laten lopen; en om niet te vissen in de grachten bij de nieuwe bleek;

Verbod om over het land van zijne genade ongebruikelijke voeren of drijfwegen te maken of te nemen (karrensporen te maken of vee te drijven).

Op uitdrukkelijk bevel van de hoogwelgeboren graaf en heer Georg Ernst, graaf van Limburg en Bronckhorst in zijn kwaliteit als Heer van Lichtenvoorde, wordt hierbij iedereen gewaarschuwd om nergens op het land van zijne genade ongebruikelijk voeren of drijfwegen te nemen of te maken.

En als iemand wordt bevonden hiermee in strijd te handelen, zal hij aan zijne genade voornoemd vijf goudguldens en vijf molder haver verbeuren. Waarnaar een ieder zich kan richten om zijn schade te voorkomen. Ondertekend te Lichtenvoorde, de 10e januari 1641.

Op bevel als hiervoor
Henr. Baurman richter 1641

Op 10 januari 1641 heb ik dit bekendgemaakt,
Johan Tolner.

Verbod om vee in de bossen of op het land van de Heer te laten komen, voorts (vermaning om) honden te bungelen en schanskorven te leveren. Bekendgemaakt 11 april 1641.

Alle ingezetenen van deze heerlijkheid worden hierbij ernstig gewaarschuwd hun vee van en uit het land en de bossen van de Heer te houden. Ook worden zij vermaand hun honden te 'bungelen' en overigens om naar oud gebruik op het Huis Lichtenvoorde schanskorven af te leveren.

En zo iemand mocht worden bevonden hiermee in strijd te handelen of anderszins in de-

zen nalatig te zijn, zal hij aan de Heer op grond van het verbod van 17 mei 1640 twee goudguldens en twee molder haver verbeurd hebben en zal hij vanwege zijn ongehoorzaamheid naar goedvinden van de Heer gestraft worden. Waarnaar zich iedereen zal hebben te richten, om dit te vermijden.

Ondertekend te Lichtenvoorde, de 11e april 1641.

Henr. Baurman, richter
1641

Op 11 april heb ik dit bekendgemaakt door mij
Johan Tolner, schooldienaar.

Verbod om zon- en feestdagen te ontheiligen. Voorts (een gebod) om kraaienkoppen en -eieren te leveren. Bekendgemaakt 2 mei 1641.

Alle ingezetenen van deze Heerlijkheid worden ten overvloede bij deze wel ernstig gewaarschuwd op alle dagen, die men gehouden is te vieren (zon- en feestdagen), geen wereldlijke arbeid te verrichten - ook niet te bleken (linoengod) - op straffe van de boete die daarop is gesteld. Verder worden zij ook vermaand om naar oude gewoonte binnen 14 dagen na dezen,

aan de officier eieren en koppen van kraaien, roeken of eksters te brengen, dit op straffe van een boete van een molder haver te verbeuren door degene die hierin nalatig mocht worden bevonden.

Gegeven te Lichtenvoorde, 1 mei 1641.

Henr. Baurman, richter
1641

Op 2 mei heb ik dit bekendgemaakt door mij
Johan Tolner, schooldienaar.

Strafverordening betreffende het turf steken en turf verkopen. Bekendgemaakt 9 mei 1641.

Alle ingezetenen van deze heerlijkheid Lichtenvoorde worden hierbij ernstig vermaand bij

het turf steken zich te richten naar en te houden aan de regelingen die eerder dienaangaande zijn vastgesteld. Dat ook niemand van de ingezetenen zijn dienstboden zal mogen toestaan, onder welk schijn of voorwendsel ook dit maar mag worden voorgenomen, om voor zijn eigen

profijt turf te steken. Noch, in het algemeen, om aan vreemdelingen turf te verkopen om dit vanaf het veen of daaromtrent door hen te laten afhalen. En ingeval iemand wordt bevonden hiermee in strijd te handelen, zal de turf verbeurd worden en zal hij tevens naar bevind van zaken gestraft worden. Waarnaar zich iedereen om zijn schade te vermijden kan richten.

Ondertekend te Lichtenvoorde, 8 mei 1641.

Henr. Baurman, richter

Op 9 mei 1641 heb ik dit bekendgemaakt door mij, Johan Tolner.

Verbod om te ‘schatten’ (=het ophouden van een aanstaand bruidspaar om van het bruidspaar bier te krijgen) of bij ongeregelde (=ongebruikelijke) bijeenkomsten te tappen of met roeren (=jachtgeweren) te lopen. Bekendgemaakt 24 oktober 1641.

Omdat bij het schatten van verloofden ‘s nachts, slapenstijds, en vervolgens bij het drinken van het geschatte bier, grote onbeschaamdheden worden bedreven, worden niet alleen de ingezetenen van dit Ambt maar ook mede die zich daarin bevinden en daarin dagelijks verblijven, zeer nadrukkelijk gewaarschuwd met betrekking daartoe niemand te schatten of daartoe, goedschiks of op andere wijze, te bewegen. En als wordt (bevonden) dat iemand (bier) geeft of ontvangt, zal deze aan de Heer vijf goudgulden en vijf molder haver verbeurd hebben. En evenzo wordt aan alle ingezetenen van dit Ambt, bij eenzelfde boete, gelast bij ongebruikelijke bijeenkomsten geen bier te tappen of

toe te staan dat in hun huizen op zondagen of op andere dagen die men in ere moet houden, bij dag of bij nacht, bier wordt gedronken. En verder om gebruikelijke gelagen of andere geoorloofde bijeenkomsten niet te laten voortduren na de slag tien uur ‘s avonds.

En tot slot worden bij dezen zowel ouderen als jongeren eens en voor altijd met gelijke boete vermaand zich niet te laten vinden op hun landen, bossen en andere ongeoorloofde plaatsen met roeren, strikken of andere uitvindingen, en dit bij verbeurte van eenzelfde boete. Waarnaar zich een ieder kan richten om zijn schade te vermijden.

Gegeven te Lichtenvoorde, de 23e oktober 1641

Henr. Baurman, richter
1641

Op 24 oktober heb ik dit bekendgemaakt door mij, Johan Tolner.

De brief van zijne genade van 19 december 1641 betreffende het papegaaischieten. Overhandigd 21 december 1641

Ernst Georg graaf van Limburg en Bronckhorst, Heer van Stirum, Wisch, Borculo en Lichtenvoorde, erfbannerheer

Eerenveste en verstandige, gewaardeerde en getrouwe,

Nu u aan ons vandaag meedeelt dat onze ‘voogd’ heeft laten weten de brief onder meer zo begrepen te hebben, dat documenten betreffende de zaak tegen die van Ruurlo in ons archief zouden berusten, zullen wij niet nalaten meteen nadat U edele eerst nog aan ons

laat weten welke stukken het zou betreffen, die stukken te laten opzoeken en toe te sturen. Maar ik twijfel vooralsnog of hiervan veel zal mogen worden gevonden.

Betreffende het vogelschieten dat U edele noemde: u weet ongetwijfeld dat deze toestemming ten enen male met de landsverordeningen in strijd is. En het is waar dat dit, zoals blijkt uit meer dan honderd kopieën, voor afschrift afgegeven met onze handtekening, door ons voor het jaar 1638 is toegestaan. Maar dit zal door onze on-derdanen niettemin niet mogen worden misbruikt en opnieuw mogen worden aangehaald, tenzij zij een gelijksoortige schriftelijke vergunning van ons naar voren zouden brengen, maar dat wij anders willen dat de

overtreders zullen worden gestraft met geldboete die daarop is gesteld, of door ons nog zal worden gesteld, en dat zowel voor het genoemde jaar 1638 als voor de daarop volgende jaren,

echter niet ten aanzien van het vogelschieten (.....)

Verbod om op zon- en andere dagen die men gehouden is te vieren (=zon- en feestdagen) samenkomsten om binnenshuis te drinken te beramen. Bekendgemaakt 11 april 1642.

Alzo men in de praktijk constateert dat op alle zondagen en andere dagen, die men gehouden is te vieren, door de ingezetenen van deze Heerlijkheid telkens weer ongeregelde bijeenkomsten om bier te drinken worden be-raamd, waardoor dan niet alleen die dagen in hoge mate worden ontheiligd, maar ook allerlei onbeschaamdheden worden bedreven, om dan hierin naar behoren te voorzien, zo wordt hiermee alle onderdanen zonder onderscheid ernstig bevolen zich van zodanige vergaderingen en van zodanig bierdrinken ten enen male te onthouden.

Ook worden alle herbergiers en tappers ge-waarschuwd om voorafgaand aan en tijdens de kerkdienst geen brandewijn, wijn of bieren te tappen, of om op die dagen ongeregelde gela-gen te houden of om iemand voor dat doel op te houden.

Dit op straffe van een boete van vijf goud-guldens, bij het gerecht te verbeuren door al degenen van wie wordt geconstateerd dat zij hiermee in strijd handelen. Waarnaar zich een ieder kan richten om zijn schade te vermijden. Ondertekend Lichtenvoorde, de 9e april 1642

Henr. Baurman, richter
1642

Op 11 april 1642 heb ik dit bekendgemaakt, door mij Johan Tolner.

Verbod om mest(hopen) op straat te plaatsen. Bekendgemaakt 8 oktober 1642.

Omdat hoe langer hoe meer dagelijks grote ordeloosheid bij het opzetten en plaatsen van mesthopen op de straat alhier binnen Lichtenvoorde wordt gepleegd, worden hierbij alle inwoners ernstig gewaarschuwd zich voortaan hiervan (van deze ordeloosheid) ten enen male te onthouden. En diegenen die hun mest op genoemde wijze hebben opgehoopt, worden gewaarschuwd dat zij die binnen vier dagen

moeten laten afvoeren. En ingeval iemand in strijd hiermee handelt of overigens hierin nalatig blijkt, zal hij telkens aan de Heer verbeurd hebben twee daalders. Waarnaar zich een ieder om zijn schade te vermijden moge richten. Gegeven te Lichtenvoorde op de 8e oktober 1642,

Henr. Baurman, richter
1642

Op 8 oktober 1642 heb ik dit bekendgemaakt, door mij Johan Tolner.

Verbod om in de marke van een ander plaggen te maaien of turf te graven. Bekendgemaakt 4 april 1643.

Dat in de buurtschappen van deze Heerlijkheid zowel bij het plaggen als bij het heide en schadden maaien allerhande onregelmatigheden worden geconstateerd, doordat inwoners van de ene buurtschap in een andere buurtschap werken of het bewerkte komen afhalen, onder het voorwendsel dat zij op daghuur werkzaam

zijn. En dat hierdoor niet alleen allerlei onaangename situaties ontstaan, maar ook de mar-ken van de buurtschappen aanzienlijk worden benadeeld.

En om dan hierin te voorzien, wordt vanwege zijne grafelijke genade, als markenrichter van deze Heerlijkheid, alle ingezetenen en inwo-ners van de buurtschappen, zowel degenen die hier hun huis hebben als hun dienstboden, bij deze ernstig gelast dat voortaan niemand zich nog zal aanmatigen op daghuur of voor zich-

zelf in een marke van een andere buurschap, alsof hij daar een huis zou hebben of woonachtig zou zijn, te plaggen, heide of schadden te maaïen of turf te steken of af te halen of iets anders buiten kennis van de officier te doen. En als iemand blijkt in strijd hiermee te handelen,

zal hij niet alleen hetgeen hij in andere buurtschappen in bezit heeft genomen (.....)

Door mij, Johan Tolner, heb ik dit bekendgemaakt op 4 april 1643

Het bevel van zijne grafelijke genade betreffende de ontheiliging van de sabbat.

Overhandigd 29 juli 1643, bekendgemaakt 30 juli 1643

Aan de 'eerenveste' en geachte, onze gewaardeerde en bijzondere Henricus Boerman, richter van de Heerlijkheid Lichtenvoorde te Lichtenvoorde.

Wij Georgh Ernst, graaf van Limburg, Bronckhorst, heer van Stirum, Wisch, Borculo en Lichtenvoorde, erfbannerheer van het vorstendom Gelre en de graafschap Zutphen.

Wij hebben vernomen dat, ondanks de uitdrukkelijke bevelen en plakكاتen dienaangaande door het Hof van Gelderland uitgegeven tegen de schenders van de zondagen en andere, door Gods Kerk toegelaten feestdagen, men niet nalaat in onze stad en heerlijkheid Lichtenvoorde, alle feest- en zondagen te misbruiken om te vreten, te zuipen en feestgelagen te houden en om allerhande onbeschaamdheden en schandelijkheden te plegen en dat vooral tijdens de kerkdiensten, wat leidt tot grote ergernis

en aanstoot van bij Gods Kerk en Gemeente. En dit echter zonder dat u of onze andere officieren zich daar veel aan gelegen laten liggen noch ook maar in het minste optreden om tot bestraffing van de overtreders hiervan over te gaan, volgens de strekking en inhoud van de onderscheiden plakكاتen, maar dat alles oogluikend wordt aangezien.

En daarom bij deze ons ernstig bevel aan u, op straffe van onze hoogste ongenade, dat u voortaan hierop zult letten en als het weer gebeurt tijdens de diensten, het zij voormiddags dan wel namiddags in een herberg of bierbank, (u aan de overtreders) een boete oplegt van vijf goudgulden, zonder enige toegeeflijkheid.

En opdat niemand zal kunnen stellen hiervan onwetend te zijn, zult u dit aanstaande zondag in het openbaar bekend laten maken in de kerk en dit aan de gemeente laten aankondigen. En wij bevelen ook de voogd de herbergen allemaal tijdens de kerkdiensten te inspecteren, waarnaar u zich zult richten. Wij blijven U edele met welwillendheid toegedaan. Gedaan op ons Huis Wisch, op 26 juli 1643.

Georg Ernst, graaf van Limburg

Verbod om op zondagen te tappen etc. Bekendgemaakt op 1 en 3 maart 1644.

Dat meermaals de ingezeten van deze Heerlijkheid door kerken spraken zijn gewaarschuwd op zondagen en andere dagen die men moet vieren, geen vergaderingen of bijeenkomsten te houden, onder welk voorwendsel dat ook mocht worden voorgenomen. En dat ook herbergiers, tappers en anderen ten enen male op die dagen zich dienen te onthouden van het tappen en het houden van gelagen, hetzij met brandewijn, wijnen of bier, zowel tijdens de kerkdiensten 's morgens en 's middags, als 's

nachts, gedurende slapentijds.

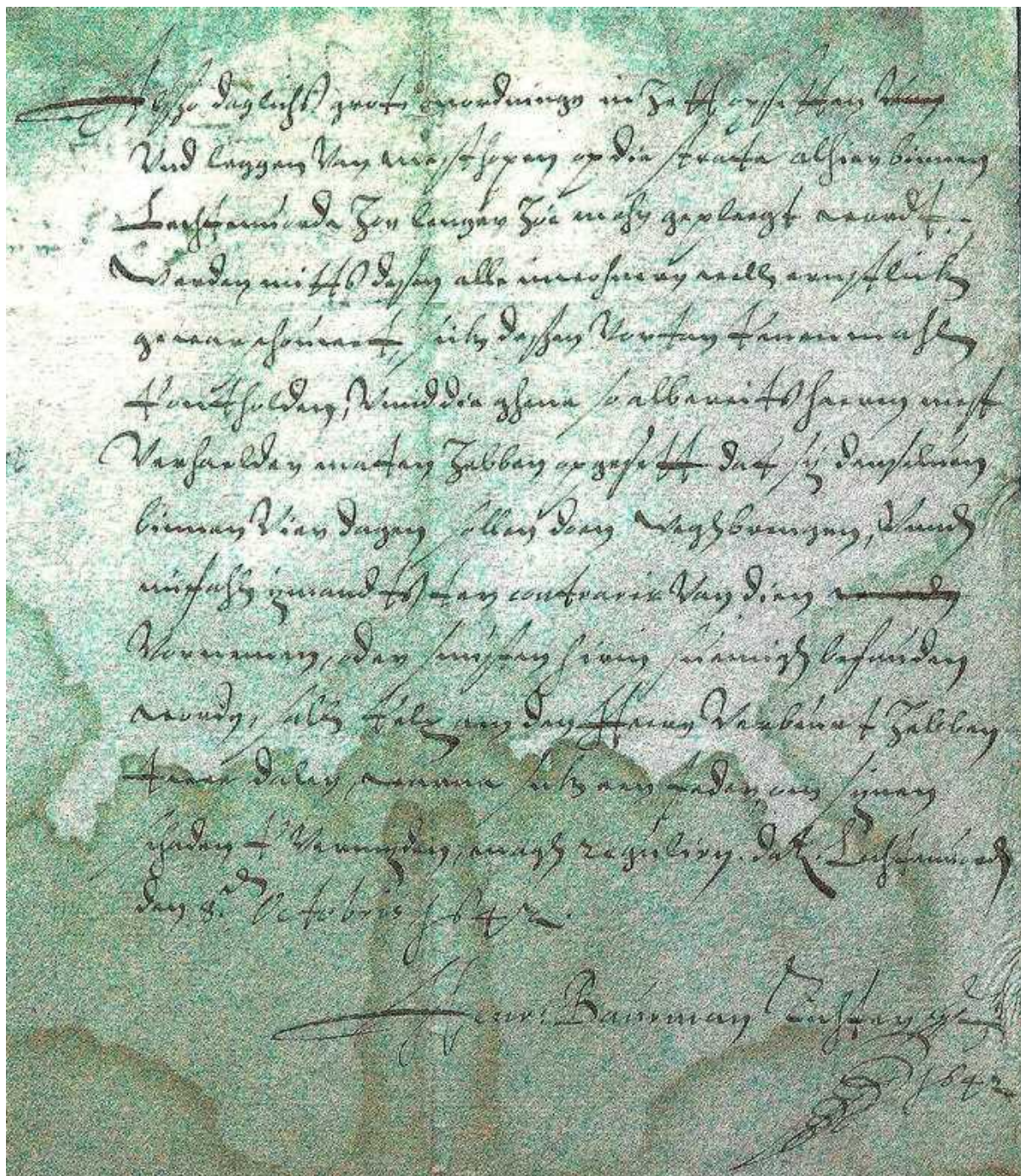
En omdat dan deze waarschuwing en bij kerken sprake gedane bevel niet naar behoren wordt nageleefd, worden allen nogmaals ernstig gewaarschuwd zich van alle ongeregelde bijeenkomsten en drinkgelagen en tappen op genoemde dagen en tijden en ook 's avonds na negen uur, ten enen male te onthouden.

En als herbergiers, tappers of anderen blijken hiermee in strijd te handelen, dan moet iedere keer aan de Heer een Vlaams pond, zijnde zes Hollandse gulden (.....)

Dit is bekendgemaakt door mij, Johan Tolner.

De Bekendmaking van 8 oktober 1642

Also dagelijks grote onordningen in het opsetten van
und leggen van mesthopen op die strate alhier binnen
Lechtenvoorde hoe langer hoe mehr gepleegt wordt,
werden mitts desen alle inwohneren wel ernstlick
gewaarschouwet sick desen vortan t'enenmahl
t'onthouden, und die ghene so albereits haeren mest
verhaelder mate hebben opgesett dat sij derselven
binnen vier dagen sollen doen wegbrengen, und
infall ijmandts ter contrarie van dien worde
vorneme, oder sunsten hierin suemigh befunden
worde, sall t'elx aen den Here verbeurt hebben
twee daler, warnu sick een ieder om sijnen
schade t' Vermijden, moghe reguliren. datum Lechtenvoorde
den 8de Octobris 1642 Henr. Baurman Richter 1642

Verslag van de excursie naar Zutphen door de VOL en de OVZ op zaterdag 10 juni 2017

Door: Cecile Hulshof, Oudheidkundige Vereniging 'Zuwent'

Het was een zonnige dag, die zaterdag van de excursie naar Zutphen. Op weg naar Zutphen werden we langs interessante plekken gevoerd en kregen we van Frits van Lochem een heldere toelichting bij wat we zagen. Na onze aankomst in Zutphen, begonnen we met koffie en gebak in het IJsselpaviljoen. Daar werden we na een tijdje opgehaald door de gidsen voor de stadswandeling.

Zutphens gouden eeuw was de veertiende eeuw en Zutphen werd de hoofdstad van Graafschap Zutphen. De stad nam onder meer deel aan de Oostzeehandel en was vanaf de dertiende eeuw lid van de Hanze. Dit bracht grote rijkdom, hetgeen nu nog is af te lezen aan de vele rijk versierde historische gebouwen uit die tijd.

We beginnen de wandeling bij het Monument voor de Wederopbouw bij het station. Het is een vierpoot met daaronder een liggende vrouw – de verwoesting van Zutphen – en daarboven een staande vrouw, die de wederopbouw

van de stad na de Tweede Wereldoorlog symboliseert.

Vele gedeelten van de oude stadsmuur van Zutphen zijn nog bewaard gebleven. Hier en daar zijn er huizen links en rechts tegenaan gebouwd. En passant wijst de gids ons op de gevelstenen die weer in ere hersteld zijn, zoals de in elkaar gehaakte armen in de Armenhage, of het klompje aan de Oudewand.

We komen aan bij de Broederkerk uit 1302, een kloosterkerk van de Dominicanen. De kerk is in gotische stijl gebouwd. Hierin is niet altijd het katholieke geloof gepredikt. Na de verovering van Zutphen door Maurits van Nassau kwam de kerk in protestantse handen. Momenteel is er de openbare bibliotheek (nog) in gevestigd, maar in 2018 zal er een klein hotel in gerealiseerd zijn en het klooster zelf wordt zoveel mogelijk in de oude staat teruggebracht. De Berkelpoort was één van de twee waterpoorten die samen met de stadsmuur een ves-

ting rond de stad vormden. Deze poort is de enig overgebleven waterpoort in Zutphen.

De Agnietenhof waar we vervolgens aankomen, is een oase van rust. In 1397 is de Agnietenhof ontstaan toen twee vrouwen besloten hun leven vroom en in dienst van God te willen leiden. Hiermee was het vrouwenconvent een feit. In de vele tientallen jaren hierna besloten steeds meer vrouwen zich bij hen te voegen. De zusters weidden schapen en verkochten de wol. Dit werd door de gildes op een maximum gesteld aangezien de Agnieten te goedkoop konden leveren vergeleken met de gildes.

In het Oude Bornhof kijken we van een afstandje naar het terras van het Genietcafé, een antroposofisch café, gevestigd in Huize Borro. Huize Borro is gebouwd in 1343 in opdracht van een rijke kanunnik van het kapittel van de Sint Walburgiskerk, genaamd Borro. Bij testament bepaalde hij dat huis en erf ten dienste moesten staan aan de arme inwoners van de stad.

Na deze interessante rondleiding worden we afgeleverd bij 's Gravenhof alwaar we de lunch gebruiken.

De middag is bestemd voor een bezoek aan het stadsmuseum waar we op eigen gelegenheid rond kunnen lopen. We zien het verhaal van de stadswandeling geïllustreerd terug in de voorwerpen van het museum.

Na het stadsmuseum is het tijd om naar de Sint Walburgiskerk te gaan. Deze grote kerk herbergt diverse schatten waaronder een middeleeuwse kaarsenkroon. Een onderdeel van de Sint Walburgiskerk is de Librije, de unieke kettingbibliotheek die in de periode van 1561 tot 1564 werd gebouwd. Het is een openbare leeszaal uit de zestiende eeuw en de oudste bibliotheek van Nederland. Een belangrijke doelstelling van de Librije was: de mensen voor het 'ware' geloof te behouden door hen 'goede' boeken te laten lezen. De Librije ademt nog steeds de sfeer van eeuwen geleden.

Hiermee zijn we aan het eind gekomen van een gezellig en leerzaam dagje Zutphen.

We lopen naar de plek waar de bus op ons staat te wachten en we worden vervolgens weer getraceerd via een andere route op een mooie tocht door de Achterhoek.

Oproep vanuit het bestuur

Door Ben Rendering

Onderstaande bericht is gemaild naar de leden met een bij de VOL bekend e-mailadres.

Voor de leden van wie geen e-mailadres bij de vereniging bekend is, volgt hierbij nogmaals het bericht.

Het bestuur van de VOL is op zoek naar leden die deel willen nemen aan één van de onderstaande werkgroepen binnen de vereniging:

1. **Fotografieren:** het maken van foto's bij speciale publieke gebeurtenissen; het fotograferen van panden (of andere objecten) die gesloopt gaan worden etc.
2. **Exposities:** het samenstellen van (foto) exposities; het (laten) maken van fotopanelen; het opstellen en afbreken van exposities en eventueel aanwezig zijn bij exposities.
3. **Periodiek:** indien u ideeën heeft voor een artikel in onze periodiek, zouden wij dat graag van u vernemen. Hulp bij het schrijven kan ook verleend worden.
4. **Paleografie** (het 'vertalen' van oude geschriften): bij voldoende belangstelling zal er weer een cursus paleografie gestart worden (10 bijeenkomsten) en daarna kunnen we weer een werkgroep voor dit onderwerp starten, er zijn nog erg veel interessante historische geschriften over Lichtenvoorde die getranscribeerd kunnen worden.
5. **Beeldbank:** Het invoeren in de beeldbank van handgeschreven teksten bij foto's, het scannen van de bidprentjes die in ons archief aanwezig zijn.
6. **Verhuizing archief:** binnenkort moet ons archief verhuisd worden van de 'oude RABO bank' naar een nieuwe locatie en hiervoor zoeken wij mensen die willen helpen bij de verhuizing en mensen die handig zijn en enig verbouwings-/timmerwerk kunnen verrichten.
7. **Het lokale systeembeheer van het ZCBS collectiebeheersysteem:** het bestuur zoekt ook een persoon met een ICT achtergrond of met affiniteit met ICT voor het lokale systeembeheer van het ZCBS collectiebeheersysteem. Deze persoon onderhoudt namens

de VOL de contacten binnen het genootschap ZCBS dat de programmatuur levert. Hij blijft op de hoogte van alle uitbreidingen, wijzigingen en verbeteringen van het ZCBS collectiebeheersysteem. Bovendien voert hij of zij de noodzakelijke wijzigingen uit die nodig zijn voor de lokale VOL-versie van het ZCBS collectiebeheersysteem. Deze persoon wordt ingewerkt door de huidige systeembeheerder (Henk Hanselman) om de taken samen met hem uitvoeren.

Indien u geïnteresseerd bent in één van deze functies/activiteiten of als meer informatie wilt, kunt u dat kenbaar maken door een mail te sturen naar:

info@oudheidkundelichtenvoorde.nl of door contact op te nemen met het bestuur.

Het toekomstbestendig houden van onze vereniging lukt alleen als we hier samen aan werken, dus we rekenen op u.

Namens het Bestuur

Ben Rendering

Het bestuur bedankt hierbij de leden die zich reeds aangemeld hebben, maar is wel teleurgesteld door het relatief lage aantal aanmeldingen tot op heden.

Hierbij doet het bestuur dus nogmaals een oproep om u aan te melden voor een werkgroep. Ook als u een niet meer actieve werkgroep weer wilt opstarten of een nieuwe werkgroep wilt oprichten, zijn reacties van harte welkom. Ook kunt u zich nog aanmelden voor een cursus paleografie. Deze cursus is kosteloos (10 lessen), maar kan alleen starten als er voldoende deelnemers zijn.

Om de vereniging 'toekomstbestendig' te kunnen houden, is het ook nodig dat het ledenbestand groeit. Wellicht zijn er personen in uw familie of kennissenkring die u kunt aanmoedigen om lid te worden van de VOL. Een jaarabonnement op onze periodiek 'de Lichte Voorde' kan een leuk geschenk zijn, waarmee de interesse gewekt kan worden.

Ons zoekplaatje

Door Gerhard Eppingbroek

Geachte lezer, het laatst geplaatste zoekplaatje – in periodiek nummer 71 – met de foto, genomen kort na de bevrijding bij de R.K. Bewaarschool aan de Rapenburgsestraat met hierop Rode Kruis-helpsters en helpers, leverde geen enkele reactie op. Blijkbaar een heel moeilijke. Mocht u toch nog iets weten, dan kunt altijd nog contact opnemen met onderstaand adres.

Het nieuwe plaatje is een foto van een aantal bevriende jongens uit de omgeving van de Lievevelderweg, Heringsaweg of Vragenderweg, rond 1941-1942. De fotograaf is onbekend.

De foto is afkomstig uit de collectie van de familie Eppingbroek-Weijers en beschikbaar gesteld via G. Eppingbroek. Via verschillende wegen is reeds getracht de namen te achterhalen. Hetgeen nog niet geheel gelukt is. Een paar jongens zijn ons inmiddels bekend maar we willen natuurlijk ook graag de namen van de overige jongens weten.

Graag willen we van u weten wie de genummerde personen op deze foto zijn.

- 1.....
2. Bennie Heutinck
3. Alphons J. Weijers (1923-1991)
- 4.....
5. Gerrit Weijers (?) (van de bloemist Lievevelderweg)

Reacties graag aan: G.J.A. Eppingbroek, Koekoekstraat 16, 7102 AZ Winterswijk.
Tel. 0543-515408.

Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde

Opgericht 28 oktober 1971

Secretariaat:
P.C. Hoofdstraat 5
7131 WE Lichtenvoorde
Tel. 0544 377181
e.mail: info@oudheidkundelichtenvoorde.nl

INSCHRIJFFORMULIER

Ondergetekende:

Naam:.....Voorletters:.....

Adres:.....

Postcode:.....Woonplaats:.....

Telefoon:.....E-mail:.....

Geeft te kennen ingeschreven te worden als lid van de Vereniging voor Oudheidkunde te Lichtenvoorde.

Hij/zij heeft belangstelling voor één of meer van de volgende aandachtsgebieden:

0	Excursies/lezingen	0	Genealogie
0	Historie van Lichtenvoorde	0	Streektaal
0	Expositie/vitrines	0	Archeologie
0	Redactie periodiek	0	Bibliotheek
0	.....	0	.....

Plaats:..... Datum:.....

Handtekening:.....

Door de secretaris van de vereniging in te vullen:

Lidnummer:..... Rondbrenggroep:.....

Voorzitter: *J.A.M. Tijdink*
Lichtenvoorde

Secretaris: *J.A. Sonderen*
Lichtenvoorde

E-mail: info@oudheidkundelichtenvoorde.nl
Website: www.oudheidkundelichtenvoorde.nl
Werkgroep archeologie: www.oudheidkundelichtenvoorde.nl

Postgiro: IBAN NL28 INGB 0001 0077 34 t.n.v. Vereniging voor Oudheidkunde, Lichtenvoorde
Bankgiro: IBAN NL54 RABO 0336 1639 32 t.n.v. Vereniging voor Oudheidkunde

Boekelder
stoffering

SCHURMAN
Kouurslager
Kouurslagerstraat 36
7131 CZ Lichtenvoorde
Tel: 0544 - 376 718
www.schurman-kouurslager.nl

**GRAND CAFE
MARKT 5**
Eten, drinken en meer...

STEENTJES
Makelaars
Taxateurs

WSI

**BOUWBEDRIJF
HARBERS**

Jonas Sprenkelder
Mozartstraat 34
7131 AV Lichtenvoorde
tel.: 0544 - 379030
info@sprenkelderfotografie.nl

garage- en verhuurbedrijf
spuitinrichting
ENGELBARTS

Grutters
Europaweg 3 | Lichtenvoorde | T: 0544 - 372261
www.mirandagrutters.nl

tz totale zorgwinkel

welKOOP
LICHTENVOORDE
Carol Lambertstraat 1

Brudo 40
STADSKAMERDECELAAR

HULSHOF
KANTOOR INRICHTING

meneer
Kees

JO
JOHN THEISSEN TWEEWIELERS

hubo

Hypotheek **Desk**
Wormgoor

de pedicure
Rianne Berentsen-Sronde
Tel.: 374031

GUV
Persoonlijk, betrouwen en dichtbij
Uitvaartverzekering
Uitvaartverzorging
Crematorium

ah Albert Heijn
Kruip Lichtenvoorde

06 62045122
MajaTrading.nl
Goedkope Meubels
Ontzet het alrijt goedkoop 100%

Gierkink Makelaars

Herensalon Jansen

OK
DA'S HELDER

UNIVÉ
VERZEKERINGEN

**TENTEN
SOLAR**

RING FOTO
Prémies

Rabobank

McWindo's
prof • easy service

ZEILER
WATER JAGELIJKE LIGCHAMEN
WWW.ZEILERSLICTENVOORDE.NL

HOTEL-RESTAURANT
ZALENCESTRUM
T ZWAANTJE
LICHTENVOORDE

Café Zaal Hofstede

KLEVENTA

OBBINK
SEN STER IN ELECTRONICA

DE VERFDISCONTER

dp
delicious Doppen

Nature's Geschikt
Kamers en kamers in Almere

JB
ANTWERPSE BLOEMIST
WEG 1000 1000

BRIL - IN - MODE

PharmaMedica

Paul uw topSlijter
100% Vlaamse product
Varkensmarkt 8c, LICHTENVOORDE
TEL: 0544-377674

Hallo **JUMBO**
Bennink

Van Heijdenstraat 17, 7131 CA, Lichtenvoorde
Telefoonnummer: (0544) 39 30 40